

РАБОВЛАСНИЦЬКІ ВІДНОСИНИ В ОЛЬВІЙСЬКОМУ СУСПІЛЬСТВІ VI–III ст. до н. е.

Принципові й часом запальні дискусії про значення рабовласницьких відносин в соціально-економічній історії Давньої Греції загалом і античних держав Північної Надчорноморщини зокрема мають вже щонайменше півторастолітню історію і не припиняються по сьогодні. І це не випадково, адже від відповіді на поставлене питання багато в чому залежить розуміння самої природи античного суспільства.

Пропонованою працею спробуємо окреслити низку дискусійних питань ролі рабовласництва у розвитку античного суспільства, головним чином на прикладі однієї з ключових апойкій Північної Надчорноморщини – Ольвійського полісу, і попередньо визначити, наскільки інформація джерел «малої епіграфіки», опублікованих в останні десятиліття, дозволяє скоригувати усталені погляди на розвиток рабовласницьких відносин у цьому віддаленому регіоні античного світу. При цьому, зважаючи на специфіку джерельної бази, про яку йтиметься далі, акцент буде зроблений на участі рабів в економічному житті ольвійського суспільства.

Дослідження ролі рабовласницьких відносин в давньогрецькому суспільстві мають довгу історію. Рабовласницька проблематика вивчалась у багатьох аспектах – від соціального (починаючи ще з класичної праці Анрі Валлона¹) і до модного нині гендерного (часом і з ухилом в економіку²), а історіографія питання є, без перебільшення, неозорою³.

¹ Wallon H. Histoire de l'esclavage dans l'Antiquité. Paris, 1847.

² Див., наприклад: Pomeroy S. Slavery in the Greek Domestic Economy in the Light of Xenophon's Oeconomicus / Gray V.J. (ed.). Xenophon (Oxford Readings in Classical Studies). Oxford, 2010. P. 31-40; Scheidel W. The Most Silent Women of Greece and Rome: Rural Labour and Women's Life in the Ancient World. I // Greece and Rome. 1995. Vol. 42. № 2. P. 202-217; Scheidel W. The Most Silent Women of Greece and Rome: Rural Labour and Women's Life in the Ancient World. II // Greece and Rome. 1996. Vol. 43. № 1. P. 1-12.

³ Так, у першому томі «Кембриджської історії рабства», присвяченому давньому Середземномор'ю, головним чином античному (Bradley K., Cartledge P. (eds) The Cambridge World History of Slavery. Vol. 1: The Ancient Mediterranean World. Cambridge, 2011), загальна (і, зрозуміло, далеко не повна) бібліографія займає понад півсотні сторінок.

Зрозуміло, що охарактеризувати її, бодай у загальних рисах, можливо лише щонайменше у спеціальній монографії. Втім, це й не було завданням автора. Метою дослідження є розглянути лише окремі аспекти рабовласництва, головним з яких є проблема вагомості рабської праці в античній економіці загалом.

Слід одразу наголосити, що й до сьогодні науковці не дійшли єдиної позиції в оцінці значення рабської праці в античному господарстві, висловлюючи часом діаметрально протилежні думки – від твердження про її визначальність і до заперечення скільки-небудь важливої ролі не-вільників у більшості галузей економіки, крім хіба кількох, таких як гірнича справа та, меншою мірою, окремі ремісничі виробництва. До того ж скептики доводили, що й останнє стосується переважно таких великих та економічно розвинених полісів, як Атени*. Зовсім по-іншому оцінювалась роль рабовласництва у відносно невеликих периферійних полісах, таких як Ольвія Понтійська. Причиною цього була не лише обмеженість джерельної бази, а й скептичний погляд на поширеність праці рабів у сільському господарстві – ключовій галузі економіки не лише Ольвії, а й більшості грецьких апойкій басейну Понту Евксинського.

Цей історіографічний огляд доцільно почати із кінця XIX ст. – часу знакової дискусії між двома провідними фахівцями з історії античної економіки і водночас принциповими опонентами – Карлом Бюхером та Едуардом Майером⁴, адже в основі цієї дискусії були принципи розбіжності у поглядах на античне суспільство і античну економіку та, зокрема, на місце у ній рабської праці.

Карл Бюхер у своїй відомій роботі «Становлення народного господарства»⁵ рішуче наголошував на винятково важливій ролі рабської праці в античному господарстві загалом, і чи не в першу чергу – у сільськогосподарському сегменті. При цьому, у повній відповідності до концепції «ойкосного», тобто домашнього, самодостатнього, не орієнтованого на ринок господарства античної доби, він доводив, що саме рабська праця давала змогу забезпечувати цю замкненість. І зрозуміло, що остання теза, тобто заперечення товарного характеру античного господарства, не могла не викликати критичних зауважень.

Електронна бібліографія праць на сайті проекту «Forschungen zur antiken Sklaverei» університету в Майнці (<http://www.sklaven.adwmainz.de/index.php?id=1584>) нараховує півтора десятки тисяч публікацій (станом на 2013 рік).

* Звичайно, тут йдеться лише про покупних рабів, а не про ілотів та подібні до них категорії неповноправного населення.

⁴ Див., зокрема: *Finley M.I. (Ed.) The Bücher-Meyer controversy.* New York. 1979.

⁵ *Bücher K. Die Entstehung der Volkswirtschaft.* Tübingen, 1893.

Рішучим опонентом Бюхера виступив Едуард Майєр, який у своїй доповіді «Економічний розвиток у давнину»⁶, яка вийшла окремим виданням у 1895 р., не менш рішуче доводив товарність та ринкову орієнтованість античної економіки, категорично відкидаючи надмірну примітивізацію, властиву бюхерівській концепції. Зі свого боку, відповідно до ідей циклічності в економічному розвитку світового господарства, Майєр намагався максимально уподібнити античну економіку модерній, капіталістичній. Відповідно авторитетний учений прагнув довести обмеженість сфери використання рабської праці, твердячи про примат вільнонайманої і відводячи першій допоміжну роль, суттєву лише у гірській справі та окремих галузях ремесла. При цьому заперечувалась скільки-небудь вагома роль рабів у сільськогосподарському виробництві – основі господарства абсолютної більшості грецьких полісів. І хоча у подальших роботах, зокрема, у своїй фундаментальній «Історії стародавнього світу»⁷ Майєр дещо пом'якшив категоричність своїх тверджень, ідея переважання вільнонайманої праці здобула широку підтримку, особливо у найавторитетнішій на той час німецькій історіографії⁸, і на довгий час стала домінуючою.

Певним підсумком розробки «рабської» теми в історіографії «майєріанського» напрямку* можна вважати монографію Вільяма Вестермана «Рабовласницькі системи грецької та римської античності», яка вийшла друком у 1955 р. (вже по смерті автора)⁹, але основні ідеї якої переважно були сформовані ще до початку Другої світової війни. Основну увагу автор присвятив соціальним та демографічним аспектам рабства, а його оцінка економічної ролі рабської праці не надто виходила за межі майєрівських поглядів, однак у його книзі були висловлені й окремі ідеї, які загалом підважували основи модернізаторських концепцій. Так, зокрема, Вестерман твердив, що не існує жодних даних, які б свідчили про більшу

⁶ Meyer Ed. Die wirtschaftliche Entwicklung des Altertums, ein Vortrag. Jena, 1895.

⁷ Meyer Ed. Geschichte des Altertums. Bd. 1-5. Stuttgart, 1884–1902.

⁸ Втім, серед найавторитетніших «майєріанців» був і американський історик російського походження Михайло Ростовцев, який у своїй фундаментальній праці «Соціальна та економічна історія елліністичного світу» (*Rostovtzeff M. The Social and Economic History of the Hellenistic World. Vol. 1-3. Oxford, 1941*) розвивав близьку до ідей Майєра концепцію економічного розвитку античного світу доби еллінізму (Див.: *Archibald Z. Away from Rostovtzeff: a new SENHW // Hellenistic economies. London–New York, 2001. P. 279-285*).

* Сам Вестерман орієнтувався більшою мірою на концепції авторитетного антикознавця М.І. Ростовцева, пам'яті якого і було присвячено книгу. Утім, останній, як вже говорився вище, так само належав до «модернізаторів».

⁹ Westermann W.L. The Slave Systems of Greek and Roman Antiquity. Philadelphia, 1955.

ефективність вільнонайманої праці порівняно з рабською¹⁰, а це вже був шлях до визнання можливості більшої ефективності праці рабів (що й було зроблено в майбутньому).

Після Другої світової війни, коли класична німецька історіографія в силу різних, у тому числі і позанаукових, причин втратила своє провідне становище, її концепції зазнали різкої критики з боку, перш за все, антикознавців англо-американської школи, найвпливовішим представником якої був Мозес Фінлі. У серії статей, присвячених різним питанням історії античного рабства – від економічних до правових, які згодом були зібрані у вигляді книги¹¹, Фінлі піддав різкій критиці модернізаторські настанови Майєра. Спираючись на ідеї Макса Вебера про неконкурентоздатність вільнонайманої праці порівняно з рабською, а також про принципову відмінність між античними трапедзами та ергастеріями, з одного боку, капіталістичними банками та мануфактурами – з іншого, Фінлі будує власну концепцію, яку іноді вважають, по суті, необюхеріанською, принаймні у загальних примітивізаторських настановах¹². Дослідник, вказуючи на своєрідність античної економіки та античного суспільства загалом, стверджував і про значну роль рабовласницьких відносин і рабської праці в ньому, характеризуючи античне суспільство як «рабське» суспільство (slave society) на протигагу давньосхідним «суспільствам з рабами» (society with slaves)¹³. Втім, попри гостру полеміку з ідеями Майєра, Фінлі все ж істотно обмежував сферу домінування рабської праці, і перш за все – у сільському господарстві¹⁴. На кілька десятків років фінліанські погляди стали домінуючими у світовому антикознавстві¹⁵.

¹⁰ Ibid. P. 15.

¹¹ У монографії «Античне рабство і сучасна ідеологія» (*Finley M. Ancient Slavery and Modern Ideology*. New York, 1980.) був зібраний цикл із півдюжини статей, які висвітлювали найрізноманітніші аспекти історії античного рабовласництва. Для нас, напевно, найважливішою є найперша з них – «Чи була грецька цивілізація базована на рабській праці?», вперше видана ще у 1959 р. (*Finley M.I. Was Greek Civilisation based on Slave Labour? // Historia*. 1959. Bd. 8. S. 145-164).

¹² Так, про «сплеск бюхеріанських захоплень» школи Фінлі писав відомий російський дослідник Е.Д. Фролов (*Фролов Э.Д. Прибыль и предприниматели в Античной Греции // Торговля и торговец в античном мире*. Москва, 1997. С. 5).

¹³ Див. про ідеї Фінлі стосовно рабовласництва та їх вплив на антикознавство: *Vlassopoulos K. Finley's Slavery // M.I. Finley: An Ancient Historian and his Impact*. Cambridge, 2016. P. 76-99.

¹⁴ Тут Фінлі активно опонував марксистському баченню «рабського питання» (*Finley M.I. Was Greek Civilisation based on Slave Labour? P. 161 ff.*).

¹⁵ Див. згадану вище колективну працю «M.I. Finley: An Ancient Historian and his Impact»...

Звичайно, не всі дослідники беззастережно підтримували панівну концепцію. Однією з ключових робіт, яка йшла врозрід із нею, була програмна стаття американського антикознавця британського походження Майкла Джеймсона, присвячена сільському господарству класичних Атен¹⁶. Праця Джеймсона і по сьогодні лишається неперевершеною за оригінальністю підходу та системністю охоплення матеріалу. Незвичним у ній було те, що автор базував свої висновки не на загальнотеоретичних побудовах, а на ретельному аналізі структури і технологічного рівня атенського сільського господарства, виявивши добре знання як античних агротехнологій, так і традиційного господарства Середземномор'я, і саме на цій основі прийшов до висновку про широке використання праці рабів у господарствах не лише заможних землевласників, але й землеробів середнього достатку. Стаття викликала гостру полеміку, яка змусила автора дещо пом'якшити категоричність висновків¹⁷. Так, у пізніших працях Джеймсон більшою мірою акцентує увагу саме на використанні праці рабів у великих господарствах, хоча загалом не відмовляється від ідеї широкого використання рабської праці у середніх та навіть невеликих господарствах¹⁸.

До речі, цікаво, що у полеміці навколо ідей М. Джеймсона доволі дивним чином навіть, здавалось, ідеологічно близькі науковці, спираючись на той самий комплекс джерел, приходять до діаметрально протилежних висновків. Яскравим прикладом цього є роботи двох західних істориків-марксистів – Джеффри Де Сент Круа та Елен Вуд. Перший, описуючи історію класової боротьби в античному світі, наголошував на важливій ролі рабської праці в сільському господарстві Давньої Греції, цілком приєднуючись до висновків Джеймсона¹⁹, друга ж натомість категорично їх заперечувала²⁰.

¹⁶ *Jameson M.H.* Agriculture and Slavery in Classical Athens // *Classical Journal*. 1977–1978. Vol. 73. P. 122-145.

¹⁷ Див. про це в історіографічному огляді Пола Кертледжа (*Cartledge P.* Greek civilisation and slavery // *Classics in Progress. Essays on Ancient Greece and Rome*. Oxford, 2002. P. 254-255).

¹⁸ *Jameson M.H.* Agricultural labour in ancient Greece // *Agriculture in ancient Greece: proceedings of the seventh international symposium at the Swedish Institute of Athens*, 16-17 May 1990. Stockholm, 1992. P. 135-146; *Idem.* Class in the ancient Greek countryside // *Structures Rurales Et Sociétés Antiques: Actes Du Colloque de Corfou*, 14-16 Mai 1992. Paris, 1994. P. 55-63.

¹⁹ *de Ste. Croix G.E.M.* The Class Struggle in the Ancient Greek World from the Archaic Age to the Arab Conquests. Ithaca, New York, 1982. P. 505-508.

²⁰ *Wood E.M.* Peasant-citizen and Slave: The Foundations of Athenian Democracy. London, 1989. P. 51-53.

У радянській історіографії з ідеями Джеймсона солідаризувався В. Андреев, який у питаннях значущості аграрного рабства де в чому пішов навіть далі свого західного колеги, доводячи, що рабська праця активно використовувалась і незаможними землевласниками²¹. Втім, як Джеймсон в англо-американській історіографії, так і Андреев у радянській лишалися радше маргіналами*, а ситуація почала змінюватись лише після падіння «фінліанської парадигми»²².

В останні десятиліття у працях цілої низки дослідників спостерігається відхід від побудов Фінлі та його однодумців й послідовників і намагання відродити, відкинувши модернізаторські крайнощі, ідеї про достатньо високий ступінь товарності античної економіки²³. Опоненти Фінлі критикують його концепцію одразу за кількома напрямками: і доводячи вагому роль кредитно-грошових відносин в давньогрецькій економіці²⁴, і наполягаючи на доволі високому ступені розвитку торгівлі, зовнішньої та внутрішньої, ще з архаїчної доби²⁵, а також і в оцінці ролі рабської праці в античному господарстві. В останньому аспекті слід виокремити праці відомого британського дослідника Пола Кертледжа (до речі, учня Дж. Де Сент Круа²⁶), автора і редактора багатьох досліджень з історії рабства в давній Греції, зокрема, і згаданого вище першого тому «Кембриджської історії рабства». Так, у своїй програмній статті «Політична економія грецького рабства» він повертається до початкових ідей Джеймсона про фундаментальну роль рабської праці в сільському господарстві Давньої Греції, тобто про використання рабської праці не лише у найзаможніших господарствах, а й в інших, за винятком хіба най-

²¹ Андреев В.Н. Аграрные отношения в Аттике в V–IV вв. до н. э. Т. 1: Становление и развитие полиса. Москва, 1983. С. 284–286.

* Владислав Андреев так і не зміг захистити докторську дисертацію, ідеї якої йшли в розріз із панівними в тогочасній історіографії поглядами.

²² Див.: Greene K. Technological innovation and economic progress in the ancient world: M.I. Finley re-considered // *Economic History Review*. 2000. Vol. LIII. № 1. P. 29–59; Andreau J. Twenty Years After Moses I. Finley's *The Ancient Economy* // *Walter Scheidel, Sitta von Reden (eds.) The Ancient Greek Economy*. New York, 2002. P. 33–52 та ін.

²³ Burke E.M. The Economy of Athens in the Classical Era: Some Adjustments to the Primitivist Model // *Transactions of the American Philological Association* (1974). 1992. Vol. 122. P. 199–226.

²⁴ Cohen Ed. E. *Athenian Economy and Society: A Banking Perspective*. Princeton, 1992.

²⁵ Osborne R. Pots, trade and the archaic Greek economy // *Antiquity*. 1996. Vol. 70. P. 31–44; Wilson J.-P. «The illiterate trader»? // *Bulletin of the Institute of Classical Studies*. 1997–1998. Vol. 42. P. 29–56.

²⁶ Cartledge P. Michael H. Jameson – Classical Catalyst // *Jameson M.H. Cults and Rites in Ancient Greece: Essays on Religion and Society*. Cambridge, 2014. P. XXIII.

бідніших²⁷. Крім того, іншими дослідниками під сумнів поставлена і теза Фінлі про слабку поширеність рабовласницьких відносин у «гомерівську» добу через невелику роль ринку, адже виробництво надлишкового продукту не обов'язково мало бути спрямованим на продаж, а могло пов'язуватися і з «престижним» розподілом, коли аристократ організовував бенкети для клієнтів тощо²⁸. Не можна не зауважити, що значна, якщо не більша, частина гомерівських рабів була безпосередньо (наприклад, пасухи), або опосередковано (ткалі) пов'язана із сільським господарством.

В результаті відбувається нова поляризація поглядів на «рабську» проблематику, щоправда, вже без таких крайнощів, як у часи дискусії «бюхеріанців» з «майеріанцями». Так, Вальтер Шайдель зазначає (як загальноновизнаний факт), що раби, поза всяким сумнівом, використовувались в усіх секторах економіки, а основні історіографічні дебати відбуваються навколо питання про те, наскільки звичайні громадяни, і перш за все – селяни, використовували рабську працю²⁹. І далі він цілком слушно наголошує, що остаточна відповідь на це питання можлива лише за наявності статистичних даних, які наразі відсутні.

При цьому слід наголосити, що описані вище світоглядні зміни відбувалися загалом без помітного притоку нових джерел, особливо писемних³⁰. Часто на них впливали й політичні, а не лише суто наукові, обставини: так, не випадково активна критика представниками англо-американської та французької історіографії побудов Майєра – провідного представника німецької класичної історіографії античності – розпочалась після завершення Другої світової війни*. Очевидно, недавнє нацистське минуле Німеччини тут також відіграло не останню роль, хоча, звичайно, класична німецька історіографія до цієї ідеології не мала жодного

²⁷ *Cartledge P.* Greek civilisation and slavery // *Money, Labour and Land: Approaches to the Economics of Ancient Greece.* London–New York, 2002. P. 156-166.

На цю статтю відгукнувся у цій самій книзі і сам Джеймсон (*Jameson M.H.* On Paul Cartledge «The political economy of Greek slavery» // *Ibid.* P. 167-174).

²⁸ *Harris E.M.* Homer, Hesiod, and the «origins» of Greek slavery // *Revue des études anciennes.* 2012. T. 114. № 2. P. 345-366.

²⁹ *Scheidel W.* The comparative economics of slavery in the Greco-Roman World // *Dal Lago, E. Katsari, C. (eds.) Slave systems ancient and modern.* Cambridge, 2008. P. 105-126.

³⁰ Яскравим винятком тут є згадана вище праця Дж.-П. Вілсона, практично повністю базована на пам'ятках «малої» епіграфіки, зокрема, й ольвійських (*Wilson J.-P.* «The illiterate trader»?...).

* Не варто скидати з рахунків і ліві погляди Фінлі, який, як відомо, був змушений полишити США під час Маккартистської кампанії.

відношення* . Ще більшою мірою впливали ідеологічні чинники на радянську історіографію, про що йтиметься нижче.

Говорячи про джерельну базу, треба зазначити, що останнім часом принаймні окремі науковці все ж почали розглядати можливість при дослідженні «рабського питання» активно залучати археологічні джерела, інформативність яких стосовно соціальної історії часто відкидалась фінляндцями³¹.

Останнє виглядає особливо перспективним, коли мова заходить про периферійні поліси, зокрема, і північнопонтійські, де джерельна база «рабської» проблематики, попри суттєве збільшення її епіграфічної складової, й досі лишається доволі обмеженою. До відносно недавнього часу кількість джерел, які б висвітлювали рабовласницькі відносини в Північному Причорномор'ї, була, м'яко кажучи, вкрай незначною, якщо не сказати мікроскопічною. До 60-х років минулого століття чи не єдиним джерелом, крім відомостей Макробія (Sat. I. 11. 33) про звільнення рабів ольвіополітами під час облоги міста Зопіріоном, лишався декрет на честь Протогена (IOSPE I², 32), в якому згадувались ойкети – термін, який найчастіше використовувався для позначення домашніх або сільськогосподарських рабів³². Всі інші дані були непрямими і могли трактуватись неоднозначно, що могло призвести (і призводило) до суто спекулятивних побудов, не підкріплених реальними фактами. Яскравим прикладом таких побудов можуть слугувати праці авторитетного радянського антикозавця В. Блаватського³³, який базував свої висновки то на пасажі Демосфена про відправку продуктів сільськогосподарським робітникам (adv. Laocr., 32), який не піддається однозначному трактуванню (були ці робітники вільнонайманими чи рабами), то на відверто ідеологізованій в офіційно-марксистському дусі концепції «рабського повстання Савмака» авторства С. Жебельова³⁴. І вже зовсім анекдотично

* Радше тут можна говорити про певні «імперські» погляди таких її представників, як Теодор Моммзен.

³¹ Див.: *Morris I.* Archaeology and Greek slavery // *The Cambridge World History of Slavery*. Vol. 1. Cambridge, 2011. P. 176-193; *Rihl T.* Slavery and technology in pre-industrial contexts // *Slave systems ancient and modern*. Cambridge, 2008. P. 127-147.

³² Огляд літератури з питання античної термінології для позначення різних категорій рабів з акцентом на матеріали з Надчорномор'я див у статті: *Завойкина Н.В., Павличенко Н.А.* Письмо на свинцовой пластине Патрея // *Фанагория*. Т. 4: Результаты археологических исследований. Москва, 2016. С. 235-242.

³³ *Блаватский В.Д.* Земледелие в античных государствах Северного Причерноморья. Москва, 1953; *Его же.* Рабство и его источники в античных государствах Северного Причерноморья // *Советская археология*. 1954. Вып. XX. С. 31-56.

³⁴ *Блаватский В.Д.* Земледелие в античных государствах Северного Причерноморья... С. 169-170, 182. Про роль ідеології в радянських дослідженнях античних держав

виглядає зараз, після масштабних розкопок сільської округи Ольвії, твердження Блаватського про те, що ольвіюполіти майже не використовували працю сільськогосподарських рабів через «незначну» площу полісної хори³⁵.

Тому не виглядає випадковістю той факт, що інший радянський фахівець Д. Каллістов, у статті, спеціально присвяченій рабству в давньому Причорномор'ї, розглядає, по суті, лише рабовласницькі відносини в кочовиків і приходить до цілком слушного висновку, що рабство у скіфів було зовсім нерозвинутим, порівняно із античним, на чому успішно й зупиняється, уникаючи спекуляцій на антично-надчорноморську тематику³⁶.

З часу виходу цієї праці «рабська» проблематика, попри офіційну марксистську настанову, яка мала б концентрувати увагу дослідників на соціальних та, особливо, економічних аспектах історії античності, загалом зникає зі сторінок праць, присвячених історії античних держав Північної Надчорноморщини, і Ольвійського полісу зокрема. Археологи загалом уникали спроб проведення реконструкцій соціальної структури Ольвії на базі численного нового археологічного матеріалу як з міста, так і з його сільської округи. Здається, лише В. Отрешко свого часу висловлював, нехай і побіжно, думку про масштабне використання рабської праці в ольвійському господарстві³⁷. Не можна також не згадати і праці К. Марченка, присвячені інтерпретації терміну «ойкети» з декрету на честь Протогена³⁸. У них автор припускає можливість пояснення цього терміну саме як позначення сільськогосподарських рабів, але, відповідно до своєї концепції «варварської» складової населення Ольвії, основну

Північного Причорномор'я і спеціально – у питаннях рабовласництва див. праці українського еміграційного дослідника Андрія Коцевалова (*Коцевалов А.С.* Античная история и культура Северного Причерноморья в советском научном исследовании. Мюнхен, 1955; *Его же.* Античное рабство и революции рабов в советской исторической литературе. Мюнхен, 1956).

³⁵ *Блаватский В.Д.* Земледелие в античных государствах Северного Причерноморья... С. 195.

³⁶ *Каллистов Д.П.* Рабство в Северном Причерноморье V–III вв. до н. э. // Рабство на периферии античного мира. Ленинград, 1968. С. 193-221.

³⁷ *Отрешко В.М.* З історії Ольвійського поліса // Археологія. 1982. Вип. 41. С. 38. Згодом ці думки були детальніше розвинуті у колективній монографії, присвяченій ольвійській хорі (*Крыжицкий С.Д., Буйских С.Б., Бураков А.В., Отрешко В.М.* Сельская округа Ольвии. Киев, 1989. С. 93-94).

³⁸ *Марченко К.К.* Ойкеты декрета в честь Протогена (IOSPE. I². 32). К вопросу о зависимом населении Ольвии эллинистического времени // Причерноморье в эпоху эллинизма. Тбилиси, 1985. С. 61-63; *Его же.* Греки и варвары Северо-Западного Причерноморья скифской эпохи // Греки и варвары Северного Причерноморья в скифскую эпоху. Санкт-Петербург, 2005. С. 129-136.

увагу концентрує не так на соціальних, як на етнічних аспектах «проблеми ойкетів».

Певним винятком із правила може слугувати праця А. Русяєвої, де авторка стисло характеризує соціальну структуру Ольвійського полісу, розглядаючи як його аристократичну, так і рабську складові³⁹. Втім, ця праця належить вже до пізнішого, пострадянського, періоду.

Взагалі, повертаючись до теми згасання інтересу до античного рабовласництва, слід наголосити, що пожвавлення студіювання у цій проблематиці у радянській історіографії середини минулого століття, як і в західній, частково було реакцією на праці Фінлі та його послідовників, адже сам Фінлі, попри свої ліві погляди, доволі активно критикував історичні побудови марксистів, включно із самим основоположником учення. Наслідком цієї реакції стала серія індивідуальних та колективних монографій під загальною назвою «Дослідження з історії рабства в античному світі», частина яких присвячена рабовласницьким відносинам у класичній Греції та елліністичних державах⁴⁰. Як слушно зауважує Н. Гаврилюк⁴¹, як радянські, так і західні науковці користувалися одним і тим самим комплексом джерел, хоча навряд чи можна беззастережно погодитись із її тезою про «приблизно однаковий» рівень досліджень по обидва боки «залізної завіси». Якщо навіть залишити поза увагою суто кількісні показники (адже на Заході було неспівмірно більше дослідників-антикознавців), радянська історіографія часто поступалась і за глибиною розробки проблем⁴². Останнє може пояснюватись сильним ідеологічним пресом. Звичайно, і європейсько-американська історіографія, як говорилося вище, аж ніяк не була позбавлена ідеологічних впливів різного гатунку, та вони були куди менш значимими, аніж в СРСР. Якщо історики-марксисты, як-от згадуваний вище Дж. де Сент-Круа, цілком вільно почувалися в історіографічному просторі Заходу, то радянські історики,

³⁹ Русяева А.С. Население // Крыжицкий С.Д., Русяева А.С., Крапивина В.В. и др. Ольвия. Античное государство в Северном Причерноморье. Киев, 1999. С. 406-407, 416-417, 423-424.

⁴⁰ Каллистов Д.П., Нейхардт А.А., Шифман И.Ш., Шишова И.А. Рабство на периферии античного мира. Ленинград, 1968; Блаватская Т.В., Голубцова Е.С., Павловская А.И. Рабство в эллинистических государствах в III-I вв. до н. э. Москва, 1969; Доватур А.И. Рабство в Аттике в VI-V вв. до н. э. Ленинград, 1980. Інші праці серії були присвячені історії рабовласництва у Давньому Римі.

⁴¹ Гаврилюк Н.А. Экономика Степной Скифии VI-III вв. до н. э. Киев, 2013. С. 459.

⁴² Тут можна порівняти розробку «аграрного» рабовласництва у вищезгаданій статті Джеймсона (*Jameson M.H. Agriculture and Slavery in Classical Athens...*) і у статті І.О. Шишової «Рабство на Хиосе» (про неї трохи далі) зі згаданої вище колективної праці «Рабство на периферії античного мира». Остання суттєво поступається праці американського дослідника практично повним ігноруванням власне аграрної складової.

незалежно від їх внутрішніх переконань, публічно не марксистами бути не могли⁴³. І ніяк не виглядає реальним для радянського дослідника таке вільне поводження з концепцією Маркса, аж до заперечення окремих її складових, яке дозволяв собі де Сент-Круа⁴⁴.

Щойно ж гострота протистояння з фінліанством перестала бути актуальною, а серед західних вчених стало помітним охолодження зацікавленості соціально-економічною проблематикою, як і в радянській історіографії різко зменшилась кількість праць, присвячених античному рабовласництву.

Однією з небагатьох «рабовласницьких» тем, інтерес до якої лишався постійним (хоча і не надто потужним), було вивчення історії північно-понтійської работоргівлі. Якщо загалом питома вага рабовласницьких відносин у внутрішньому житті античних держав Північної Надчорноморщини, як вже говорилося вище, оцінювалась вкрай скептично, то стосовно посередницької торгівлі рабами цей скепсис є куди меншим, зважаючи на однозначні відомості античних джерел про вивіз рабів з понтійського регіону*. Останнє особливо важливе з огляду на обмеженість даних як писемних, так і археологічних джерел про те, що ж саме вивозилось з багатьох полісів Понту, особливо з апойкій його північного та західного узбережжя, в обмін на численну імпорتنу продукцію (яка якраз непогано засвідчується археологічно). Тож, щойно чергова «хлібна теорія» експорту зазнавала краху з огляду на спекулятивність, відновлювався інтерес до теми работоргівлі.

Втім, як це зазвичай трапляється в історіографії, градус зацікавленості цією тематикою не був постійним: він то підносився, то сходив нанівець, а оцінки ролі торгівлі «живим товаром» коливалися від вкрай скептичних поглядів до цілком їм протилежних і навпаки.

Припущення про вагому роль торгівлі рабами в економічних взаєминах іонійських апойкій на Понті з їх метрополією висловлювались уже

⁴³ Звичайно, окремі представники радянської історіографії дозволяли собі відхилення від «генеральної лінії». Так, вплив ідей Фінлі вбачають у працях В.М. Андреева, які, на думку «модернізатора» Е.Д. Фролова, «змальовували життя Афінів в душі крайнього бюхеріанського примітивізму» (Фролов Е.Д. Указ. соч. С. 5). Втім, не можна не зауважити, що у питаннях аграрного рабства В.М. Андреев солідаризувався з ідеями Джеймсона (Андреев В.Н. Аграрные отношения в Аттике в V–IV вв. до н. э...), а не Фінлі. Цілком вірогідно, що саме ідеологічна незалежність перешкодила дослідникові одержати докторський ступінь (Гаврилюк Н.А. Экономика Степной Скифии... С. 25).

⁴⁴ de Ste. Croix G.E.M. Op. Cit. P. 19-20.

* Це, у першу чергу, відомості Полібія про вивіз рабів з Понту [4.38.4] та Страбона [XI.П.3] про продаж кочовиками рабів грекам. Утім, лишається відкритим питання про те, з якої саме частини понтійського регіону вивозили рабів і наскільки масштабним був експорт «живого товару» кочовиками.

давно. Так, ще у 1915 р. британська дослідниця Аделаїда Дангем у своїй монографії «Історія Мілету» припустила, розвиваючи ідеї Елліса Міннза стосовно понтійської работоргівлі⁴⁵, що мілетські колонії на берегах Мармурового та Чорного морів були активними постачальниками рабів на ринки Хіосу – свого часу чи не найбільшого центру работоргівлі у Давній Греції⁴⁶. Переважно, щоправда, йшлося про апоїкії на малоазійському узбережжі, а також у Добруджі, де відбувалися контакти з гетами, і набагато в меншій мірі – про колонії на узбережжі Скіфії.

Новий сплеск зацікавлення темою понтійської работоргівлі був пов'язаний із публікацією у 1962 р. статті Мозеса Фінлі «Чорноморський і дунайський регіон та торгівля рабами в античності»⁴⁷. На момент публікації Фінлі вже був визнаним антикознавцем, автором «Світу Одиссея»*, тож його стаття аж ніяк не могла лишитись непоміченою в історіографії⁴⁸. У своїй роботі Фінлі залучив, поряд із традиційними писемними, також і епіграфічні матеріали, головним чином з Балкан та Малої Азії, аналізуючи етнічний склад рабів з Аттики, Родосу та інших центрів⁴⁹. Утім, слід зазначити, що стаття Фінлі мала радше оглядовий характер, у ній автор не робив ніяких відкриттів і не формулював нових, скільки-небудь оригінальних гіпотез.

Наступні десятиліття характеризувалися більшою мірою накопиченням інформації, ніж переглядом старих поглядів і формуванням нових концепцій, прикладом яких є праці болгарського історика В. Велкова,

⁴⁵ Слід наголосити, що сам Міннз (*Minns E.H. Scythians and Greeks: A Survey of Ancient History and Archaeology on the North Coast of the Euxine from the Danube to the Caucasus. Cambridge, 1913. P. 440*) вважав, що більша частина рабів на давньогрецьких ринках походила з Малої Азії, меншою мірою – з Гетики, тоді як раби зі Скіфії були набагато менш чисельними. Більшість дослідників – від А. Дангем до Д. Льюїса – поділяють такі оцінки. Втім, окремі фахівці вважають експорт зі Скіфії вагомим (Див. нижче).

⁴⁶ *Dunham, A.G. The history of Miletus, down to the Anabasis of Alexander. London, 1915. P. 22, 63-64.*

⁴⁷ *Finley M. The Black Sea and Danubian Regions and the Slave Trade in Antiquity // Кlio. 1962. Vol. 40. P. 51-59.*

* Щоправда, «Антична економіка», яка стала, напевно, найважливішою книгою Фінлі і роками була настільною книгою кожного, хто займався проблемами історії господарства античного світу, на той момент ще не була надрукована.

⁴⁸ Див., наприклад її оцінку у статті А. Аврама: *Avram A. Some Thoughts about the Black Sea and the Slave Trade before the Roman Domination (6th-1st Centuries BC) // Gabrielsen V., Lund J. (Eds.) The Black Sea in Antiquity. Regional and Interregional Economic Exchanges, (Black Sea Studies, 6). Aarhus, 2007. P. 239.*

⁴⁹ Звичайно, тут він аж ніяк не був піонером (Див., наприклад: *Граков Б.Н. Материалы по истории Скифии в греческих надписях Балканского полуострова и Малой Азии // Вестник древней истории. 1939. № 3. С. 231-312*).

присвячені історії торгівлі рабами-фракійцями⁵⁰. Якісні зміни тут відбулися лише наприкінці ХХ – на початку ХХІ ст. і пов'язані переважно з північнопонтійським регіоном.

Перше, що треба згадати, – це концепція работоргівлі як основи скіфського експорту, яка з 90-х років минулого століття плідно розробляється Н. Гаврилюк⁵¹. Авторка, оцінюючи структуру експорту кочовиків, яким мав компенсуватися імпорт грецьких товарів, особливо предметів престижного вжитку, доводить, що лише торгівля «живим товаром» (а не продуктами тваринництва чи, тим більше, хліботоргівля) була здатна забезпечити товарний баланс. Концепція Н. Гаврилюк зустріла як підтримку, так і критику. Остання стосується не стільки оцінки структури скіфського експорту, скільки доказової бази ствердження широкого вивезення рабів-скіфів у Грецію: так, Александру Аврам зазначає, що, пишучи про значну кількість вивезених рабів у V ст. до н. е., на підтвердження своїх слів Н. Гаврилюк наводить лише одне ім'я раба-скіфа⁵². Втім, варто звернути увагу на специфіку тих епіграфічних джерел, якими користуються дослідники при встановленні етнічного складу рабів, значну частину яких становлять манумісії⁵³. У цьому випадку, звичайно, йтиметься головним чином про кваліфікованих рабів⁵⁴, тоді як скіфи, без сумніву, у своїй абсолютній більшості до таких не належали.

У зв'язку з цим не можна не згадати дискусію про рабів-скіфів у Афінах, адже традиційно, спираючись на дані про наявність там поліцейського загону, утвореного саме зі скіфів-невільників, а також на численні зображення персонажів у скіфських костюмах на аттичних вазах, дослідники приходили до висновку про регулярний доплив рабів зі Скіфії на афінський ринок «живого товару», починаючи ще з доби архаїки. Яскравим прикладом такого традиційного підходу є стаття відомого російського антикознавця Е. Фролова «Скіфи в Афінах», в якій

⁵⁰ Див., зокрема: *Велков В.И.* Рабы-фракийцы в античных полисах Греции VI–II вв. до н. э. // *Вестник древней истории.* 1967. № 4. С. 70-80; *Velkov V.* Zur Frage der Sklaverei auf der Balkanhalbinsel während der Antike // *Études balkaniques.* 1964. Vol. 1. P. 125-138 та ін.

⁵¹ *Гаврилюк Н.А.* История экономики Степной Скифии VI–III вв. до н. э. Киев, 1999. С. 277; *Gavriljuk N.A.* The Graeco-Scythian slave-trade in the 6th and 5th centuries BC // *Bilde P.G., Højte J.M., Stolba V.F. (Eds.), The Cauldron of Ariantas. Studies presented to A.N. Sčeglov on the occasion of his 70th birthday.* Aarhus, 2003. P. 75-85. Див. також друге, доповнене видання монографії: *Гаврилюк Н.А.* Экономика Степной Скифии VI–III вв. до н. э... С. 452-486.

⁵² *Avram A.* Op. cit. P. 242, 248 note 21.

⁵³ Див, напр.: *Lewis D.* Near Eastern slaves in Classical Attica and the slave trade with Persian territories // *The Classical Quarterly.* 2011. Vol. 61. № 1. P. 96 ff.

⁵⁴ Див., наприклад: *Westermann W.L.* Op. cit. P. 13 ff.

автор, спираючись значною мірою на іконографічний матеріал, твердить про доволі істотне поширення рабів-скіфів в Афінах ще з архаїчних часів, причому як у приватній, так і у державній (поліцейській) власності⁵⁵. Втім, відносно нещодавно остання теза була переглянута у праці відомого епіграфіста Аскольда Іванчика, в якій дослідник критично аналізує наявний комплекс іконографічних джерел, заперечуючи можливість їх використання як історичного джерела, а відтак і як доказу присутності рабів-скіфів у Афінах архаїчної доби⁵⁶.

Ідея щодо домінування на грецьких ринках рабів з Малої Азії та Близького Сходу нині активно розробляється Девідом Льюїсом⁵⁷, який, залучаючи весь наявний на сьогодні комплекс джерел, особливо епіграфічних, про етнічний склад рабів у полісах Балкан та Малої Азії, доводить переважання серед них малоазійських та близькосхідних за походженням над фракійсько-понтійськими, наводячи, крім іншого, і суто логістичний аргумент: рабів з відносно віддалених північних регіонів було куди дорожче доправляти до Греції, ніж із сусідніх з нею⁵⁸. Таким чином, можна констатувати, що в цій проблемі в сучасній історіографії утворилась ситуація, коли, в умовах обмеженості джерельної бази, дослідники обстоюють часом діаметрально протилежні позиції, які важко або й просто неможливо привести до спільного знаменника. Очевидно, для того, аби ситуація змінилася, необхідне розширення джерельної бази, тим більше, що віднедавна в аспектах інформативності про рабовласництво і работоргівлю у Надчорномор'ї, як і загалом у грецькому світі, вона почала поповнюватись новими епіграфічними документами. У поєднанні з уже відомими епіграфічними та, меншою мірою, писемними джерелами вони дають змогу по-новому поглянути на обіг «живого товару» в торгівельних операціях на Понті Евксинському, а головне – поставити питання не лише про вивіз рабів до Греції, але й про внутрішньопонтійську торгівлю рабами. Так само вони дозволяють розши-

⁵⁵ Фролов Э.Д. Скифы в Афинах // Вестник древней истории. 1998. № 1. С. 135-152.

⁵⁶ Иванчик А.И. Кем были «скифские» лучники на аттических вазах эпохи архаики? I–II // Вестник древней истории. 2002. № 3. С. 33-55; 2002. № 4. С. 23-42.

⁵⁷ Lewis D. The Market for Slaves in the Fifth- and Fourth-Century Aegean: Achaemenid Anatolia as a Case Study // The Ancient Greek Economy. Markets, Households and City-States. Cambridge, 2016. P. 316-336; *Idem*. Near Eastern slaves in Classical Attica and the slave trade with Persian territories... P. 91-113.

Підсумком багаторічних досліджень вченого стала монографія, яка нещодавно побачила світ: Lewis D. Greek Slave Systems in their Eastern Mediterranean Context, с. 800-146 BC. Oxford, 2018.

⁵⁸ Lewis D. The Market for Slaves in the Fifth- and Fourth-Century Aegean ... P. 322-323.

рити хронологічні межі понтійської работорівлі, відносячи її початок практично до часу виникнення тут перших грецьких апойкій.

Зауважимо: суттєве поповнення джерельної бази із соціально-економічної історії Ольвії та інших держав Північної Надчорноморщини, яке відбулося протягом останніх десятиліть, сталося, головним чином за рахунок «малої епіграфіки» – приватних листів на свинці та кераміці, значна частина яких містить згадки про рабів, причому в найрізноманітніших контекстах⁵⁹. Попри це, в історіографії до останнього часу продовжує домінувати скептичний погляд на роль рабовласницьких відносин в житті Ольвійського полісу. Подібний погляд характерний, зокрема, для робіт Н. Лейпунської, яка була одним із небагатьох дослідників, що плідно займалися вивченням економіки Ольвії⁶⁰. Не меншою мірою це стосується і поглядів Н. Гаврилюк, яка, успішно розробляючи концепцію масштабної скіфської работорівлі, в якій Ольвії відведено роль одного із головних посередників між степовиками та античними полісами Балкан та Малої Азії – головними споживачами «живого товару», разом з тим доволі скептично оцінює масштаби використання рабської праці безпосередньо в господарстві Ольвії⁶¹.

Не важко помітити, що скепсис багатьох дослідників заснований головним чином не лише (чи навіть не стільки) на оцінці джерельної бази, скільки на загальних уявленнях про буцімто слабе поширення рабовласницьких відносин на периферії античного світу, особливо на початкових етапах історії місцевих апойкій. Одначе, уважний аналіз наявних джерел, як давно відомих, так і тих, які були введені в науковий обіг протягом останнього часу, дозволяє поставити під сумнів обидві ці тези.

По-перше, варто зауважити наявність нехай і не дуже численних, натомість надто інформативних джерел, які свідчать про поширення рабовласництва і работорівлі у Мілеті та його колоніях, до яких належала й Ольвія, а також у північногрецьких⁶² іонійських колоніях, принаймні ще

⁵⁹ Огляд їх див. у: *Dana M. Lettres grecques dialectales nord-pontiques (sauf IGDOP 23-26) // Revue des Études Anciennes. 2007. Vol. 109 (1). P. 67-97; Ceccarelli P. Ancient Greek Letter Writing: A Cultural History (600 BC-150 BC). Oxford, 2013. P. 335-354 та ін.*

⁶⁰ Так, для економіки Ольвії архаїчної доби, на думку Н.О. Лейпунської, характерний «слабкий розвиток рабовласницького господарства як такого» (*Лейпунська Н.О. Становлення античного способу виробництва у Нижньому Побужжі (за археологічними даними) // Археологія. 1991. № 3. С. 86).*

⁶¹ *Гаврилюк Н.А. Экономика Степной Скифии VI–III вв. до н. э... С. 479. Щоправда, з джерел малої епіграфіки у роботі розглядається лише лист Ахіллодора, хоча на момент публікації вже було відомо п'ять листів, інформація яких безпосередньо стосувалася Ольвії (Див. нижче).*

⁶² Тут в означення терміну «північні греки» автор слідує за Б. Ісааком (Див.: *Isaac B. The Greek Settlements in Thrace Until the Macedonian Conquest. Leiden, 1986. P. XI-XIV).*

з VI ст. до н. е. Навіть якщо залишити поза увагою уривчасті та неоднозначно трактовані відомості про існування у Мілеті рабів «лаконського» типу – гергітів⁶³, ми маємо дані про наявність там покупних рабів-фрігійців, які мелють ячмінь на мілетських млинах, авторства тогочасного поета Гіппонакта з Ефесу (fr. 27)⁶⁴. Ці дані однозначно вказують на наявність покупних рабів (chattel slaves) у мілетських ойкосах вже з VI ст. до н. е., якщо не раніше, причому використання цих рабів було виразно пов'язаним із сільським господарством.

Слід зауважити, що, на відміну від своїх іонійських сусідів – Хіосу та, меншою мірою, Ефесу, Мілет ніколи не був скільки-небудь визначним центром торгівлі рабами. Найбільшим в Іонії центром торгівлі «живим товаром» був Хіос, адже саме тут, як твердять писемні джерела, вперше в античному світі розпочалося широке використання покупних рабів⁶⁵, причому знов-таки не у гірничій галузі чи ремеслі, а у високотоварному аграрному виробництві. Рабству на Хіосі присвячена велика стаття І. Шишової⁶⁶, яка не втратила своєї актуальності й досі. Авторка, спираючись на дані епіграфіки та археології, твердить, що на острові довго зберігалось велике аристократичне землеволодіння, де інтенсивно використовувалася праця рабів⁶⁷. За обережними підрахунками вченої, загальна чисельність рабів, зайнятих в аграрному виробництві Хіосу, могла сягати 20000⁶⁸.

Говорячи про поширення праці рабів у сільськогосподарському виробництві Іонії доби архаїки, не можна не згадати гіпотезу Віктора Генсона, згідно з якою технологічні інновації, включно із широким залученням праці покупних рабів в аграрний сектор, пов'язані переважно

⁶³ Зважаючи на крайню обмеженість джерельної бази (Див.: *Gorman V.B. Miletos: The Ornament of Ionia. A History of the City to 400 B.C.E.* Ann Arbor, 2001. P. 102-107), дискусії про статус гергітів, його подібність чи відмінність від статусу ілотів чи пенестів на сьогодні навряд чи можна вважати скільки-небудь плідними. Можливо, поява нових археологічних та, особливо, епіграфічних (*Herda A. Karerinnen und Karer in Milet: Zu einem spätklassischen Schlüsselchen mit karischem Graffito aus Milet // Archäologischer Anzeiger. 2009. Jan 1. S. 51-112*) матеріалів дозволить кинути світло на цю проблему.

⁶⁴ Див. про торгівлю фрігійськими рабами згадану вище працю Д Льюїса: *Lewis D. The Market for Slaves in the Fifth- and Fourth-Century Aegean: Achaemenid Anatolia as a Case Study...* P. 316-336.

⁶⁵ Див. добірку даних у: *Шишова И. А. Рабство на Хиосе // Рабство на периферии античного мира. С. 159-160.*

⁶⁶ *Шишова И. А. Там же. С. 49-92.*

⁶⁷ Там же. С. 178-179. Варто наголосити, що використання рабів у великих господарствах визнається більшістю дослідників, навіть тими, хто загалом скептично ставиться до ідеї про широке використання праці рабів у сільському господарстві Давньої Греції.

⁶⁸ Там же. С. 173.

з маргінальними землями (*eschate*), до яких у Середземномор'ї відносились насамперед гірські землі, які потребували терасування⁶⁹. Успішне ведення господарства там було можливим за рахунок нових, якісніших за ті, що практикувалися на рівнинах, аграрних технологій⁷⁰, інтенсивнішого використання робочої, і перш за все – рабської, сили⁷¹. Втім, на відміну від Шишової, Генсон пов'язує впровадження рабської праці не стільки з господарствами великих, скільки середніх землевласників доби архаїки. Цю гіпотезу підтримав і відомий дослідник рабовласницьких відносин Майкл Джеймсон, який в одній зі своїх останніх робіт на аграрну тему⁷², услід за Генсоном, але спираючись головню на матеріали Аттики, твердить, що технологічні новації в аграрному секторі впроваджувались у першу чергу в невеликих господарствах, розташованих на маргінальних землях (схили гір тощо).

Звідки ж одержували землевласники Хіосу своїх рабів? Як показують дані епіграфіки, більшість із них були малоазійського, зокрема, фрігійського походження⁷³. Можна припустити, що торгівля фрігійськими рабами здійснювалась через мілетські колонії Пропонтиди та Чорного моря, підтвердженням чому є почесний декрет з мілетської колонії Кізіку, який датується VI ст. до н. е. (SIG³ 4). У ньому, зокрема, йдеться про надання ателії, за винятком кількох податків, серед яких і податок на торгівлю рабами. Аналіз цього декрету саме у контексті фрігійської работоргівлі нещодавно було здійснено у згаданій вище праці Девіда Льюїса⁷⁴. Автор висловлює дуже вірогідну гіпотезу про фрігійське походження отримувача привілею, очевидно, торговця рабами та худобою (кіньми) – основними експортними товарами Фрігії. Втім, навіть якщо вважати гіпотезу Льюїса недостатньо обґрунтованою, поява цього декрету однозначно свідчить про існування доволі масштабної работоргівлі, (причому, зважаючи на географічне розташування Кізіку, напевно, саме фрігійцями), податок на яку приносив чималий дохід до скарбниці поліса.

⁶⁹ *Hanson V.D. The Other Greeks The Family Farm and the Agrarian Roots of Western Civilization. Berkeley–Los Angeles–London. 1999. P. 79-88. Див. також: Jameson M.H. Attic Eschatia // Ancient History Matters: studies presented to Jens Erik Skydsgaard. Romae, 2002. P. 63-68.*

⁷⁰ Це підтверджується й даними епіграфіки: *Jameson M.H. Class in the ancient Greek countryside... P. 57.*

⁷¹ І прикладом таких земель він називає саме гірські тераси Хіосу: *Hanson V.D. The Other Greeks... P. 88.*

⁷² *Jameson M.H. On Paul Cartledge «The political economy of Greek slavery»... P. 168.*

⁷³ *Шишова И.А. Рабство на Хиосе... С. 164-165. Там само (С. 164, прим. 63) див. літературу.*

⁷⁴ *Lewis D. The Market for Slaves in the Fifth- and Fourth-Century Aegean... P. 320-321.*

Другим за важливістю після Малої Азії джерелом поставок рабів на іонійські ринки була Фракія. Вірогідно, тут основний потік «живого товару» йшов не через чорноморські колонії Мілету, такі як Аполлонія чи Одесс, а через поліси північного узбережжя Егейського моря. Свідченням цього є, зокрема, фрагментований декрет з теоської колонії Абдери (SEG 47, 1026), який, щоправда, датується значно пізнішим часом, аніж кізікський, – IV ст. до н. е. Він регламентує продаж рабів та в'ючних тварин (примітним є те, що й тут худоба і невільники також згадуються в одному контексті). Цілком очевидно, що і в господарстві Абдер, як і Кізіку, торгівля рабами (у даному випадку – фракійцями⁷⁵) також відіграла доволі вагому роль.

Якщо торгівля рабами-фракійцями, як вже згадувалось, здійснювалась через північноегейські центри, то на долю понтійських полісів мала приходиться торгівля гетськими та скіфськими (у широкому розумінні терміну, тобто як кочовими скіфами Степу, так і мешканцями Лісостепу) рабами. Говорячи про перших, не можна не згадати, нехай і дещо дискусійну, гіпотезу М. Гінда, який вважає, що на монетах Істрії середини V – першої чверті IV ст. до н. е. вміщено зображення рабів-гетів⁷⁶. Якщо така інтерпретація є вірною, ми маємо нумізматичні свідчення масштабності дунайської работоргівлі, починаючи принаймні ще з доби класики.

Але, певно, найрепрезентативнішими свідченнями розвитку рабовладництва в мілетських колоніях є джерела, що походять з Північного Причорномор'я, головним чином з Ольвії та Боспору. Більшість із них, на відміну від згаданих вище, належать до т. зв. «малої епіграфіки» і являють собою приватні листи на свинцевих пластинках та кераміці, що містять найрізноманітнішу інформацію про соціальне, економічне та культурно-релігійне життя місцевих еллінів. До кінця минулого століття їх було відомо лише кілька, хоча серед них був такий видатний документ, як лист Ахіллодора⁷⁷, але відносно віднедавна ситуація почала кардинально змінюватись. Починаючи від 1998 р., коли Ю. Виноградовим було опубліковано одразу чотири приватних листи на свинці, два з яких містять інформацію про рабів, зокрема, і про міжполісну торгівлю «живим това-

⁷⁵ Archibald Z. Ancient Economies of the Northern Aegean: Fifth to First Centuries BC. Oxford, 2014. P. 120-122. Спеціально про рабів-фракійців див. згадані вище праці В. Велкова.

⁷⁶ Hind J. The trade in Getic Slaves and the Silver Coins of Istria // Thracia Pontica. 1994. Vol. 5. P. 153-158.

⁷⁷ Виноградов Ю.Г. Древнейшее греческое письмо с острова Березань // Вестник древней истории. 1971. № 4. С. 74-100.

ром»⁷⁸, публікації нових листів та републікація вже відомих суттєво почастишали. На сьогодні, якщо відкинути декілька належним чином не підготовлених до друку⁷⁹, неоднозначно трактованих⁸⁰ або практично нечитабельних⁸¹ зразків, можна нарахувати понад 20 (щонайменше 23) приватних листів⁸², з яких дев'ять, тобто понад третина, містять згадки про рабів, причому в найрізноманітніших контекстах. Розглянемо коротко їх відомості, аби оцінити, наскільки з їх появою якісно розширилась джерельна база історії рабовласництва в античних державах північного узбережжя Понту, акцентуючи увагу на пам'ятках з території Ольвійського полісу.

⁷⁸ Vinogradov. Y.G. The Greek Colonisation of the Black Sea Region in the Light of Private Lead Letters // The Greek Colonisation of the Black Sea Area. Historical Interpretation of Archaeology. Stuttgart, 1998. P. 157-178.

⁷⁹ Так, вже щонайменше два десятиліття чекають на публікацію листи з Німфею (Vinogradov. Y.G. Op. cit. P.154) та Гермонаси (Finogenova S.I. Hermonassa // Grammenos, D.V. Petropoulos, E.K. (eds.) Ancient Greek colonies in the Black Sea. Vol. 2. Thessaloniki, 2003. P. 1019).

⁸⁰ Ольвійський лист Батікона, знайдений на некрополі (Vinogradov. Y.G. Op. cit. P. 154), який трактується то як лист, то як магічний текст (Ceccarelli P. Op. cit. P. 344). При цьому, що цікаво, дискусії ведуться щодо досі не опублікованого повністю документа.

⁸¹ Наприклад, з ділянки Т3 з Ольвії (Назарчук В.И. Новый фрагмент надписи на свинцовой пластине из Ольвии // Боспорский феномен. Население, языки, контакты. Санкт-Петербург, 2011. С. 471-474), де епіграфістам вдається прочитати лише два-три слова (Ceccarelli P. Op. cit. P. 343). Утім, див.: Митина В.В. Свинцовое письмо, найденное в Ольвии в 2010 году, и ольвийские денежные единицы VI–IV веков до нашей эры. URL: <https://dspace.spbu.ru/handle/11701/8254?locale=en>

⁸² На сьогодні існує декілька каталогів античних приватних листів. Найповніший з них міститься у додатку до монографії Паоли Чеккареллі, присвяченої історії античного «листописання» (Ceccarelli P. Op. cit. P. 335-354), у якому, із зрозумілих причин, не враховано кілька нещодавно опублікованих документів: лист із Патрея (Завойкина Н.В., Павличенко Н.А. Письмо на свинцовой пластине Патрея // Фанагория. Т. 4: Результаты археологических исследований. Москва, 2016. С. 235-242), з Мірмекія (Бехтер А.П., Бутягин А.М., Дана М. Свинцовое письмо из Мирмекия // Вестник древней истории. 2018. Т. 78. № 4. С. 931-948) та Ніконія (Brujako, I.V., Dana, M., Sekerskaja, N.M. Lettre sur plombe d'Artemidōros au forgeron Dionysios (Nikonion, estuaire de Tyras) // Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik. 2018. Vol. 206. S. 113-120). Попередні каталоги або вже дещо застаріли (Dana M. Lettres grecques dialectales nord-pontiques (sauf IGDOP 23-26) // Revue des Études Anciennes. 2007. Vol. 109 (1). P. 67-97), або містять помилки, як-от зарахування до причорноморських листа з Ольвії, що у Провансі (Eidinow E., Taylor C. Lead Letter Days: Writing, Communication and Crisis in the Ancient Greek World // Classical Quarterly. 2010. Vol. 60.1. P. 60). Крім того, в результаті грабіжницьких розкопок частина листів потрапила до приватних колекцій, власники яких часом ідуть на співпрацю з епіграфістами, тож база даних може бути ще поповненою.

1. Лист Ахіллодора. Це один із найперших листів на свинцевих пластинах, знайдених у Північній Надчорноморщині⁸³, і один із найбільш інформативних. Лист було знайдено на Березані, він датується другою половиною VI ст. до н. е. Його розуміння довго стикалося із складнощами, що призводило до суттєвих різночитань⁸⁴. Текст містить чимало надзвичайно цікавої інформації про соціальне та економічне життя Ольвії пізньоархаїчної доби, зокрема, і з історії рабовласницьких відносин. Це, по-перше, згадка про рабів, причому як чоловічої, так і жіночої статі, які належали заможному громадянину Ахіллодору. По-друге, в листі йдеться про практику силового захоплення у рабство⁸⁵, як це сталося з автором листа (є підстави вважати його вільновідпущеником⁸⁶). Не менш важливою є інформація про участь рабів у торгівельних та транспортних операціях, про що детальніше йтиметься далі.

2. Лист з Березані, датований часом не пізніше третьої чверті VI ст. до н. е., в якому згадується дівчина-рабиня⁸⁷. Згідно з читанням Ю. Виноградова, ця дівчина передавалась, точніше – поверталась від одного власника іншому. Можливо, йдеться про позику, хоча з тексту листа, сильно фрагментованого, це достеменно не зрозуміло.

3. Лист з Фанагорії, датований останньою третиною VI ст. до н. е., в якому йдеться про продаж раба з Борисфену⁸⁸. Це надзвичайно важливий документ, адже він вперше безпосередньо засвідчує факт торгівлі рабами загалом і вивіз останніх з Нижнього Побужжя зокрема. Примітно, що лист датується ще пізньоархаїчним часом, тобто раби вивозилися вже невдовзі після заснування еллінських апойкій. Цікаво також, що раб носить еллінське, а не скіфське чи інше варварське ім'я.

4. Лист Апатурія з Ольвії, датований часом близько 500 р. до н. е. Один із найінформативніших приватних листів, з доволі драматичною історією публікації. Лист знаходився у розпорядженні Ю. Виноградова,

⁸³ Найперші було опубліковано ще на початку минулого століття (Див.: Шкорпил В.В. Три свинцовые пластинки с надписями из Ольвии // Известия Императорской Археологической Комиссии. Т. 27. Санкт-Петербург, 1908. С. 68-74).

⁸⁴ Література з цього питання є доволі значною (Див.: Ceccarelli P. Op. cit. P. 335).

⁸⁵ Про силове захоплення майна див: Bravo B. Sulân: représailles et justice privée contre les étrangers dans les cités grecques (Étude du vocabulaire et des institutions) // Annali della Scuola Normale Superiore di Pisa. Classe di Lettere e Filosofia. 1980. Serie III. Vol. 10. № 3. P. 675-691, 693-987.

⁸⁶ Wilson J.-P. Op. cit. P. 37.

⁸⁷ Vinogradov. Y.G. The Greek Colonisation of the Black Sea Region in the Light of Private Lead Letters... P. 155-157.

⁸⁸ Vinogradov. Y.G. Op. cit. P. 160-163.

який неодноразово цитував його фрагменти⁸⁹, але так і не опублікував текст повністю. Після смерті відомого епіграфіста сліди оригіналу губляться, але, на щастя, лишилась промальовка тексту⁹⁰, на підставі якої відомий румунський епіграфіст Мадаліна Дана зробила реконструкцію листа⁹¹. У тексті згадуються ойкети, тобто домашні (або сільськогосподарські) раби такого собі Тимолея. І знов-таки, як і у листі Ахіллодора, йдеться про власника одразу кількох рабів.

5. «Лист жерця» з Гілеї на стінці амфори чи ойнохої стилю фікеллюра, знайдений в Ольвії і датований приблизно тим самим часом, що й попередній⁹². Текст несе певні складнощі в читанні та інтерпретації⁹³, але для нас найважливішими є два згадані в ньому факти. По-перше, лист засвідчує існування в Ольвії не лише приватновласницьких, а й храмових рабів*. По-друге, в ньому згадується про втечу рабів після корабельної аварії. На жаль, відповідне місце тексту пошкоджене, і ми не можемо достеменно стверджувати, чи були ці раби задіяні у лісозаготівлях, про які також йдеться у листі.

6. Лист на свинцевій пластинці з Пантикапея кінця V – початку IV ст. до н. е.⁹⁴. На думку публікаторів, у ньому йдеться про поховання, до якого залучалися раби-копачі. Таким чином, ми маємо свідчення існування рабів-різноробів.

7. Лист на керамічному фрагменті з Горгіппійських наділів, який датується третьою чвертю IV ст. до н. е.⁹⁵, є дуже важливим з огляду на вміщену в ньому інформацію, адже він є першим безсумнівним свідченням наявності сільськогосподарських рабів в античних державах Північної Надчорноморщини. Якщо, скажімо, раби, згадані у листах Апату-

⁸⁹ *Vinogradov Ju. G. Olbia. Geschichte einer altgriechischen Stadt am Schwarzen Meer. Konstanz, 1981. S. 19, 49 Vinogradov. Y.G. The Greek Colonisation of the Black Sea Region in the Light of Private Lead Letters... P. 169 etc.*

⁹⁰ Попередньо лист був опублікований Дж.-П. Вилсоном (*Wilson J.-P. Op.cit. P. 38-39*).

⁹¹ *Dana M. Lettre sur plomb d'Apatorios a Léanax. Un document archaïque d'Olbia du Pont // Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik. 2004. Vol. 148. P. 1-14.*

⁹² *Русяева А.С., Віноградов Ю.Г. Лист жерця з Гілеї // Золото степу. Археологія України. Київ–Шлезвіг, 1991. С. 201-202.*

⁹³ *Ceccarelli P. Op. cit. P. 339-340.*

* У тексті згадується лише один такий, на ймення Метрофанос, але, зрозуміло, він не був єдиним храмовим рабом на всю Північну Надчорноморщину.

⁹⁴ *Сапрыкин С.Ю., Федосеев Н.Ф. Фрагмент хозяйственного письма на свинце из Пантикапея // Вестник древней истории. 2010. № 1. С. 50-58.*

⁹⁵ *Виноградов Ю.Г. Письмо с горгиппийских наделов // Алексеева Е.М. Античный город Горгиппия. Москва, 1997. С. 544-545; Vinogradov Ju. G. A Letter from Gorgippean Rural Estates // Ancient Civilizations from Scythia to Siberia. 1997. Vol. 4.3. P. 232-244.*

рія та Ахіллодора, у принципі могли і не бути сільськогосподарськими рабами*, то раб, згаданий в листі з Горгіппійських наділів, безумовно, був зайнятий саме у сільському господарстві. Судячи з контексту, йдеться про доволі кваліфікованого раба, який мав працювати на винограднику. Такі раби згадуються і у афінських мануміссіях⁹⁶.

8. Лист на свинцевій пластинці з Патрея, датований його публікаторами останньою чвертю V ст. до н. е.⁹⁷ У ньому йдеться про визискування боргів, причому, крім грошей, один з боржників мав розраховуватись рабами (точніше, одним рабом). Отже, ми маємо друге, після борисфенського листа, свідчення використання рабів як «розмінної монети»: якщо в першому листі, ймовірно, йшлося про позику, то тут – про заклад.

9. Лист на свинцевій пластинці з Німфея, датований кінцем IV – початком III ст. до н. е. (найвірогідніше, на думку публікаторів, – останньою чвертю IV ст. до н. е.)⁹⁸, в якому йдеться про хлопчика-раба, призначеного на продаж. При цьому, вірогідно, акцентується не на зовнішній, міжполісній, торгівлі, як у листі з Фанагорії, а мовиться про внутрішню торгівлю «живим товаром».

Отже, інформація перелічених вище епіграфічних пам'яток вже зараз дозволяє, бодай у першому наближенні, оцінити, наскільки далекими від реальності були уявлення про буцімто незначну роль рабства у житті античних держав Північного Причорномор'я⁹⁹. Нині ми можемо впевнено стверджувати, що вже невдовзі після появи колоній рабовласницькі відносини проникають у різні сфери життя місцевих еллінів: відправлення культу, кредитні операції, виробництво, зовнішню та внутрішню торгівлю.

Питання про работоргівлю буде розглянуто нижче, на початку ж розглянемо не зовнішній, а внутрішній ринок рабської праці в Ольвії.

Якщо наразі лишити в стороні використання невільників суто як домашніх рабів, прислуги, то можна вести мову щонайменше про чотири

* Хоча таке припущення і виглядає найбільш вірогідним, про що детальніше йтиметься нижче.

⁹⁶ *Tod M.N.* Some Unpublished «Catalogi Paterarum Argentearum» // *The Annual of British School in Athens.* 1902. Vol. 8. P. 205, *Westermann W.L.* Op. cit. P. 13.

⁹⁷ *Завойкина Н.В., Павличенко Н.А.* Указ. соч.

⁹⁸ *Бехтер А.П., Бутягин А.М., Дана М.* Указ. соч.

⁹⁹ Так само, як вони дали можливість істотно переоцінити роль торгівлі і торговців у житті давньої Греції пізньоархаїчної доби, як було показано у неодноразово вже згаданій праці Дж.-П. Вілсона (*Wilson J.-P.* Op. cit.), базованій, до речі, в першу чергу на інформації листів Ахіллодора та Апатурія, лише доповненій даними з інших регіонів грецького світу.

основні потенційні сфери використання «рабсили»: видобуток сировини, торгівлю, ремесло та сільськогосподарське виробництво.

Почати варто з розробки корисних копалин та іншої сировини, адже навіть найзапекліші прибічники примату вільнонайманої праці в Давній Греції не заперечують масштабного використання праці рабів, приміром, у гірничій справі (класичним прикладом цього є копальні Лавріону в Аттіці). Відомо, що у Нижньому Побужжі не існувало скільки-небудь значних покладів металів¹⁰⁰. Певно, єдиною сировиною, яку могли добувати у доволі значних масштабах, була деревина з лісів Гілеї. «Лист жерця» містить згадку про вирубку лісу, згадуються там і невільники¹⁰¹. А. Русяєва робить цілком вірогідне припущення, що раби, які втекли після корабельної аварії, займалися вирубкою лісу та доправленням його в Ольвію¹⁰². Утім, частина документа пошкоджена, тому і не можна впевнено сказати, чи насправді пов'язані були раби із лісозаготівлями¹⁰³, хоча контекст листа, здається, робить таке припущення вірогіднішим, аніж те, що йдеться про звичайне транспортування «живого товару».

Іншою сферою використання рабської праці, принаймні у великих економічно розвинутих полісах, було високотоварне ремісничє виробництво. Яскравим прикладом тут, звісно, були зброярська та меблева майстерні Демосфена-батька в Атенах (Dem., XXVII, 9; 18), в кожній з яких працювало по кільканадцять рабів. Але одна справа – потужні поліси з розвинутим ремеслом й інша – невеликі аграрні поліси на периферії античного світу. Існування в Ольвії (на відміну від Боспору) ремісничих ергастеріїв наразі не засвідчується ані археологічними, ані епіграфічними джерелами¹⁰⁴. Місцеві епіграфії також наразі не дають жодних свідчень залучення рабів у ремісничє виробництво, причому це стосується не лише Ольвії, а й інших античних держав Північної Надчорноморщини, включно із Боспором.

Зважаючи на структуру господарства Ольвії, будь-яке масштабне використання рабів в економіці могло бути пов'язаним лише із сільсько-

¹⁰⁰ Див.: *Островерхов А.С.* К вопросу о сырьевой базе античного ремесленного производства в районе Днепровского и Бугского лиманов (По материалам Ягорлыцкого поселения) // Вестник древней истории. 1979. № 3. С. 115-136.

¹⁰¹ *Русяева А.С., Віноградов Ю.Г.* Вказ. праця.

¹⁰² *Русяева А.С.* Указ. соч. С. 406.

¹⁰³ Так, В.П. Яйленко (*Яйленко В.П.* История и эпиграфика Ольвии, Херсонеса и Боспора VII в. до н. э. – VII в. н. э. Москва, 2017. С. 257-258.) взагалі ставить під сумнів факт заготівлі лісу, вважаючи, що раби, які втекли, голодуючи, обідрали кору з дерев для того, аби з'їсти. До речі, чому шановний епіграфіст вважає цих рабів неодмінно скіфами, незрозуміло.

¹⁰⁴ Втім, не можна не зазначити, що ергастерії археологічно взагалі практично не фіксуються: *Jameson M.H.* Class in the ancient Greek countryside... P. 61.

господарським виробництвом. Утім, була ще одна сфера, де воно засвідчене джерелами, – це торгівельно-транспортні операції. Власне кажучи, головним джерелом тут є лист Ахіллодора, особа якого в цьому контексті є надзвичайно цікавою. Сам він, без сумніву, займав невисоке місце у соціальній ієрархії, адже його було силою захоплено як частину рухомого майна Анаксагора, разом із судном та вантажем на ньому. І в цьому контексті принципово не надто важливо, чи були заяви Матасія – людини, яка здійснила силове захоплення, про те, що Ахіллодор був рабом (що він сам категорично заперечував), правдивими чи ні. Головне – це те, що раб-перевізник чи торгівельний контрагент не являв собою незвичну постать в Ольвії пізньоархаїчної доби. До речі, цілком вірогідним виглядає припущення Дж.-П. Вілсона, що Ахіллодор міг бути колишнім рабом Анаксагора, згодом відпущеним на волю, що цілком задовільно пояснює протиріччя у заявах сторін конфлікту¹⁰⁵. Якщо ж версія Вілсона є справедливою, то ми маємо свідчення наявності в Ольвії практики манумісії майже від початку існування полісу.

Повертаючись до питання участі рабів у сільськогосподарському виробництві Ольвії, слід зауважити, що від відповіді на нього безпосередньо залежить оцінка питомої ваги рабської праці в господарстві полісу, а відтак – і оцінка ваги рабовласницьких відносин у соціальному житті. До сьогодні, як вже говорилося, більшість фахівців доволі скептично оцінювали таку можливість. Чи містять джерела відомості, які б змусили відмовитись від надмірного скепсису в цьому питанні? Як на мене, відповідь може бути лише позитивною.

Отже, почнемо із вже цитованого листа Ахіллодора¹⁰⁶. Крім іншого, лист містить згадку про цілу групу рабів, які, вірогідно, працювали в ойкосі, що колись належав такому собі Матасію, а згодом був захоплений Анаксагором¹⁰⁷ (власне, захоплення Ахіллодора, про яке говорилося вище, очевидно, було відповіддю Матасія на цю акцію). Певно, не буде надмірно ризикованим інтерпретувати захоплені Анаксагором будівлі як типовий ольвійський ойкос доби архаїки, який включав декілька напівземлянок житлового та господарського призначення¹⁰⁸. Інша річ, що ми

¹⁰⁵ *Wilson J.-P.* Op. cit. P. 37.

¹⁰⁶ Лист вперше було опубліковано Ю.Г. Виноградовим ще у 1971 р. (Див. вище). Його прочитання одразу викликало численні контрверсії. Див. бібліографію в книзі Паоли Чекареллі (*Seccarelli P.* Op. cit. P. 335).

¹⁰⁷ Матасій твердить, що Анаксагор заволодів його будівлями, рабами та рабнями. У свою чергу він вважав Ахіллодора – автора листа – рабом Анаксагора. Сам Ахіллодор категорично це заперечував.

¹⁰⁸ Така думка, на протигагу інтерпретації Ю.Г. Виноградова, який вважав згадані будівлі неодмінно міськими, була висловлена вже давно (*Крыжицкий С.Д., Буйских С.Б.*,

не можемо із впевненістю стверджувати, що це був саме сільський, а не міський ойкос (хоча більш вірогідним виглядає акт «наїзду» поза містом, як це трапилось і у випадку самого Ахіллодора). Крім того, не варто забувати, що і мешканці міст також могли займатися сільським господарством, про що детальніше йтиметься далі.

У листі Апатурія¹⁰⁹ згадуються ойкети – термін, яким позначались як раби, задіяні у сільському господарстві, так і домашні раби¹¹⁰. Щоправда, останні також могли бути пов'язані з переробкою сільськогосподарської продукції. Втім, зважаючи на контекст листа (крім того, частину його, де згадуються ойкети такого собі Тимолея, пошкоджено), навряд чи можна однозначно довести, що згадані Апатурієм ойкети належали саме до сільських, а не до міських ойкосів.

Термін «ойкети» ще раз зустрічається в ольвійській епіграфіці – у декреті на честь Протогена, і цього разу, судячи з контексту (IOSPE I², 32B, 5-21), вони, напевно, були пов'язані саме із ойкосами хори. Навряд чи буде надто сміливим уважати, що майже всі раби в ойкосах ольвійської периферії, подібно до рабів «Одіссеї», були так чи інакше пов'язані із сільським господарством – як не з виробництвом відповідної продукції, то з її переробкою. Типовим прикладом останнього є прядіння та ткацтво – традиційне заняття домашніх рабинь у Греції.

Втім, для того, аби адекватніше оцінити відомості декрету на честь Протогена, необхідно залучити інформацію археологічних джерел. І першим питанням, яке варто поставити, буде: чи свідчать дані археології про існування на хорі Ольвії великого землеволодіння, адже використання рабської праці у маєтках великих землевласників, як вже говорилося вище, не викликає сумнівів навіть у найзавзятіших скептиків.

Здається, досі питання структури земельної власності в Ольвії не надто привертало до себе увагу дослідників, попри його очевидну важливість при вивченні соціально-економічної історії полісу. Це, звичайно, пояснювалось специфікою джерельної бази¹¹¹. Між тим, у нас є всі підстави поставити питання про існування в Ольвії великих землевласників (за місцевими мірками, звичайно), починаючи ще з доби архаїки, адже

Бураков А.В., Отрешко В.М. Сельская округа Ольвии. Киев, 1989. С. 93-94; Лепунська Н.О. Вказ. праця. С. 85). Про ольвійський ойкос див.: Буйських С.Б. Ойкос греческой хоры в Нижнем Побужье VI–V вв. до. н. э. // Боспорские чтения. Вып. 7. Керчь, 2006. С. 29-31.

¹⁰⁹ Dana M. Lettre sur plomb d'Apatorios a Léanax. Un document archaïque d'Olbia du Pont... P. 1-14.

¹¹⁰ Gschnitzer F. Studien zur griechischen Terminologie der Sklaverei. I, Grundzüge des vorhellenischen Sprachgebrauchs. Wiesbaden, 1964. S. 10 ff.

¹¹¹ Снытко И.А. Новая древнегреческая надпись с левобережья Бугского лимана // Вопросы эпиграфики. 2011. Вып. V. С. 186.

добре відомо, що в апоїкіях, де існував значний земельний фонд, з самого початку формувалася нова земельна аристократія, що складалась із першопоселенців, як це було, наприклад, у Сіракузах¹¹². Слід додати, що в Ольвії, де засвідчено існування культового союзу мольпів, є всі підстави припускати наявність і «справжньої» аристократії, тобто представників знатних родин, що переселилися з метрополії¹¹³.

Почнемо із основ – із земельного фонду. В його оцінці існують певні розбіжності, в середньому його можна оцінити у 300 км² (плюс-мінус 50)¹¹⁴. Для порівняння: земельний фонд Аттики¹¹⁵ оцінюється приблизно у 650 км², тобто, якщо враховувати якісну різницю в демографічному потенціалі Ольвії та Афін (а тут йдеться щонайменше про порядок величин), земельний потенціал першої варто оцінювати як значний. Отже, перед ольвійською аристократією і перед землевласниками загалом відкривалися потенційні можливості нагромадження земельних багатств і, як наслідок, одержання надлишкового сільськогосподарського продукту¹¹⁶. Залишається оцінити, наскільки археологічні дані кореспондуються із подібною умоглядною побудовою.

Розпочати, природно, слід із періоду архаїки, до якого відносяться і майже всі згадані вище епіграфічні документи. Археологічні дослідження сільської округи Ольвії продемонстрували, що на ольвійській хорі архаїчного періоду, особливо на правобережжі Бузького лиману, у безпосередній близькості до міста, чисельно переважали окремі садиби-

¹¹² Фролов Э.Д. Гаморы и киллирии // Вестник древней истории. 1982. № 1. С. 27-41.

¹¹³ Див. детальніше: Русяева А.С. Указ. соч. С. 401-404 (з літ.).

¹¹⁴ Буйских С.Б. Хора колониального полиса в Нижнем Побужье: от архаики к эллинизму // Старожитності Степового Причорномор'я і Криму. 2009. Т. XV. С. 234, 236. З урахуванням нових даних про розмежування земель ольвійської хори (Каряка О.В. Система розмежування сільської території Ольвії Понтійської за даними дистанційного зондування // Археологія і давня історія України. Археологія і простір. 2015. Вип 4. С. 140-147) ця цифра, очевидно, має бути переглянута у бік збільшення. За даними О.В. Каряки (усне повідомлення), площа розмежованих земель може сягати понад 400 км², а з урахуванням виявлених слідів розмежування у районах Березанського та правобережжя Дніпровського лиманів – навіть понад 550 км², але ці цифри ще потребуватимуть перевірки.

¹¹⁵ Bresson A. The Making of the Ancient Greek Economy. Princeton–Oxford, 2016. P. 143.

¹¹⁶ Не варто забувати, що родючість ґрунтів Нижнього Побужжя, якщо не рахувати можливих лучно-чорноземних на затоплених нині надзаплавних терасах, була загалом невисокою (Одрін О.В. Екологія господарства античних держав Північного Причорномор'я. Київ, 2014. С. 69-77), тож вироблення скільки-небудь помітного надлишкового продукту можливе було лише при наявності значної кількості земель, тяглової та іншої худоби і сільськогосподарських робітників.

хутори¹¹⁷, а не поселення сільського типу. Відомо, що свого часу Р. Осборн намагався довести, що основним типом поселень хори Афін були саме села, а не окремі садиби-хутори¹¹⁸. І хоча категоричність цієї тези була аргументовано заперечена у працях М. Ленгдона та особливо Н. Джонса¹¹⁹, все одно структурні відмінності між «материковою» і «колоніальною» хорою, принаймні в даному випадку, доволі помітні.

Про відчутну нерівність в майновому становищі ольвіополітів архаїчної доби свідчать згадувані вище приватні листи, про що говорилося вже давно¹²⁰. Цілком логічним буде пов'язати економічну потужність ольвійської аристократії саме із землеволодінням, яке фіксується археологічно, аніж з куди більш гіпотетичною (з огляду на джерельну забезпеченість) зовнішньоторгівельною діяльністю. Втім, як показує приклад тієї ж іонійської аристократії, обидва шляхи збагачення зовсім не виключають одне одного. Цілком вірогідно, що прикладом такого поєднання є діяльність вищезгаданого Анаксагора, який провадив торговельні операції через свого агента (вільновідпущеника?) Ахіллодора, водночас володіючи (вірогідно, на хорі) одним чи кількома ойкосами із належними до них рабами обох статей.

Характерно, що практика заснування садіб поновлюється і після реколонізації великої ольвійської хори у середині V ст. до н. е. Примітно, що більшість з них (принаймні коли мова йде про індивідуальні, а не так звані колективні садиби), як і в попередній період, засновуються в околицях Ольвії на правобережжі Бузького лиману¹²¹. Такі садиби, наскільки ми можемо судити з результатів розкопок відносно нещодавно відкритих ойкосів у найближчій околиці міста, могли бути центрами доволі спе-

¹¹⁷ *Отрешко В.М.* Население Нижнего Побужья в архаическое время // *Ольвийские древности*. Киев, 2009. С. 118. За оцінкою автора, кількість садіб архаїчної доби могла сягати 60 (враховуючи ті, що не збереглися), проти 40 поселень середніх розмірів і лише трьох великих

¹¹⁸ *Osborne R.* Demos: The Discovery of Classical Attika. Cambridge, 1985. P. 17 ff.

¹¹⁹ *Langdon M.* On the Farm in Classical Attica // *The Classical Journal*. 1991. Vol. 86. № 3. P. 209-213; *Jones N.* Rural Athens Under the Democracy. Philadelphia, 2004. P. 17-47.

¹²⁰ *Виноградов Ю.Г.* Политическая история Ольвийского полиса. Москва, 1989. С. 75-76.

¹²¹ Див.: *Крыжицкий С.Д., Буйских С.Б., Отрешко В.М.* Античные поселения Нижнего Побужья (Археологическая карта). Киев, 1990. С. 53-63. Донедавна, власне, класичною добою датувалась лише одна садиба, тоді як інші – елліністичним часом (Див. детальніше: *Рубан В.В.* Проблемы исторического развития ольвийской хоры в IV–III вв. до н. э. // *Вестник древней истории*. 1985. № 1. С. 31, 37 сл.). Втім, на більшості з них не провадилось систематичних розкопок (а частина була інтерпретована лише за особливостями мікрорельєфу), тож датування в подальшому може бути уточнене.

ціалізованого тваринницького господарства, безумовно, товарного спрямування¹²².

Навряд чи можна вважати випадковим збігом той факт, що практично одночасно з реколонізацією ольвійської хори в місті з'являються присвятні написи заможних родин, спроможних витратити значні кошти на зведення будівель суспільного значення, наприклад – оборонних споруд¹²³. Адже, враховуючи той факт, що Ольвія не вирізнялася надто розвинутим ремісничим виробництвом, економічна потужність цих родин мала б базуватись у першу чергу на сільськогосподарському виробництві та / або торгівлі. Між тим, для вироблення достатньої кількості надлишкового продукту необхідно було залучати і працю рабів. Це припущення, на нашу думку, підтверджується згаданими вище даними декрету на честь Протогена. Як справедливо відзначив свого часу К. Марченко, ойкети, згадані в ньому, пов'язані не з містом, а з його сільськогосподарською околицею¹²⁴. При цьому варто зауважити, що у світлі останніх досліджень, якими доведено тривання функціонування поселень «ближньої» хори Ольвії у другій половині III – середині II ст. до н. е., розбіжності у датуванні декрету не можуть істотно вплинути на трактування ойкетів декрету саме як рабів з сільських ойкосів, які, як вже говорилося вище, у своїй переважній більшості були так чи інакше пов'язані з аграрним виробництвом¹²⁵. Судячи з того, що зрадницькі настрої у середовищі ойкетів становили певну загрозу для безпеки Ольвії, зважаючи на небезпеку нападу галатів та скирів, навряд чи можна погодитись із тими дослідникам, починаючи ще з В. Блаватського, які апріорі вважали кількість ольвійських рабів, залучених в аграрне вироб-

¹²² Ці відкриття поповнили список садіб класичного часу (Див.: Папанова В.А., Ляшко С.М. Ольвийская усадьба IV в. до н. э. // Старожитности Степового Причерномор'я і Криму. Запоріжжя, 2009. Вип. XV. С. 100-106; *Их же*. Новая сельская усадьба Ольвии (итоги раскопок 2010 г.) // Преимущество и инновации в изучении традиционных культур Средиземноморья / Материалы XII чтений памяти проф. Н.П. Соколова. Нижний Новгород, 2010. С. 56-62; Папанова В.А. Новый ольвийский ойкос? // Древнее Причерноморье. Одесса, 2011. Вып. IX. С. 268-272). Інша річ, чи спрямовувалась їхня продукція лише на внутрішній ринок, а чи ще й на зовнішній.

¹²³ Виноградов Ю.Г. Политическая история Ольвийского полиса. С. 148-149; Яйленко В.П. Ольвия и Боспор в эллинистическую эпоху // Эллинизм: экономика, политика, культура. Москва, 1990. С. 270-271, 277. *Его же*. Каталог ольвийских граждан и олигархические кланы Ольвии IV–II вв. до н. э. // Яйленко В.П. История и эпиграфика Ольвии, Херсонеса и Боспора VII в. до н. э. – VII в. н. э. С. 481-497; Русяева А.С. Указ. соч. С. 411-415.

¹²⁴ Марченко К.К. Греки и варвары Северо-Западного Причерноморья скифской эпохи... С. 132.

¹²⁵ Cf.: Jameson M.H. On Paul Cartledge «The political economy of Greek slavery»... P. 168 ff.

ництво, незначною. Ці міркування цілком узгоджуються із даними Макробія про те, що звільнення рабів було одним із заходів, які дозволили ольвіополітам перебути облогу міста Зопіріоном, адже це мало сенс лише у тому випадку, якщо раби були достатньо чисельними як для того, аби суттєво поповнити місцеве ополчення, так і для того, аби становити загрозу у випадку переходу на бік ворога.

У літературі часом підкреслюється, що середня площа ойкосів¹²⁶ і земельних наділів¹²⁷ була загалом стандартною (хоча й з певними відхиленнями), що мало б наводити на думку про загальну майнову рівність мешканців хори. Втім, як показують епіграфічні матеріали з тієї ж афінської хори¹²⁸, один і той самий власник міг володіти не лише кількома наділами, а й кількома садибами, в одній з яких він міг проживати сам, а в іншій тримати управителя з рабів чи вільновідпущеників¹²⁹. Подібна «дисперсія» у формах землеволодіння, очевидно, існувала і в колоніях¹³⁰.

Втім, усе сказане вище стосовно великих ольвійських землевласників зовсім не означає, що використання праці рабів у сільському господарстві полісу обмежувалось головним чином маєтками заможних ольвіополітів. Цілком вірогідно, що ситуація була якраз зворотною: найбільш інтенсивно рабська праця використовувалась якраз селянами середнього достатку. Свого часу до такої думки, причому з принципово відмінних позицій, прийшли Майкл Джеймсон¹³¹ та Владислав Андреев¹³², перший з яких твердив про інноваційність античного сільського господарства, а другий рішуче її заперечував.

¹²⁶ Буйських С.Б. Хора колониального поліса в Нижнем Побужье... С. 228.

¹²⁷ Каряка О.В. Система розмежування сільської території Ольвії Понтійської за даними дистанційного зондування... С. 142.

¹²⁸ Langdon M.K., Watrous L.V. The Farm of Timesios: Rock-Cut Inscriptions in South Attica. *Hesperia*, 1977. Vol. 46. № 2. P. 162-177.

¹²⁹ Carlsen J. Estate Managers in Ancient Greek Agriculture // *Ancient history matters: studies presented to Jens Erik Skydsgaard*. Rome, 2002. P. 117-126; Chandezon C. Some Aspects of Large Estate Management in the Greek World during Classical and Hellenistic Times // *The Economies of Hellenistic Societies, Third to First Centuries BC*. Oxford, 2011. P. 96-121. Див. також: Bresson A. *Op. cit.* P. 145-148.

¹³⁰ Jameson M.H. Class in the ancient Greek countryside... P. 60, n. 27.

¹³¹ В одній зі своїх останніх робіт на аграрну тему (Jameson M.H. On Paul Cartledge «The political economy of Greek slavery»... P. 168) Джеймсон, услід за Генсоном (Див. нижче), твердить, що технологічні новації в аграрному секторі впроваджувались у першу чергу в невеликих господарствах, розташованих на маргінальних землях (схили гір тощо).

¹³² У своїй праці, присвяченій аграрним відносинам в Аттиці (Андреев В.Н. Указ. соч. С. 284), дослідник стверджував, що, можливо, якраз невеликі господарства найкраще підходили для використання рабської сили.

Повертаючись до ольвійських садиб, що знаходились неподалік від міста, можна провести певні аналогії з добре відомою ситуацією в Аттиці: розташовані в ближній околиці Афін ферми (чи садиби), володарі яких могли жити у місті, керуючи своїм господарством безпосередньо або через управителів, у своїй економічній діяльності орієнтувалися на міський ринок (як і ольвійські, про що говорилося вище). Так вважають навіть ті дослідники, які загалом скептично оцінюють ринкову спрямованість господарства більшості сільських поселень Аттики¹³³.

Водночас ольвійський матеріал вчергове підтверджує справедливість згадуваного вже нами припущення, висловленого В. Генсоном, про пов'язаність інтенсивності поширення технологічних інновацій, насамперед, з гірськими землеробськими анклавом¹³⁴. Звичайно, між степовими ландшафтами Північної та Північно-Західної Надчорноморщини та гірськими Егеїди існували принципові відмінності, однак для греків, принаймні на початку колонізації, перші також були маргінальними по відношенню до тих, до яких вони звикли у метрополії, а процес підняття степової цілини, як і терасування схилів, є трудомістким і потребує залучення значних трудових ресурсів¹³⁵. Виходячи з цього, використання рабської праці було очевидним виходом для ольвійських землеробів, особливо зважаючи на можливість постійно поповнювати «рабські ресурси» торгівлею зі степовиками¹³⁶.

І тут не можна не зазначити, що нові джерела містять інформацію і про работоргівлю в північнопонтійських полісах, що дозволяє, бодай у першому наближенні, верифікувати існуючі концепції щодо її розвитку в цьому регіоні, про які вже писалося вище.

Для історії понтійської работоргівлі найважливішим, поза сумнівом, є лист VI ст. до н. е. на свинцевій пластині з Фанагорії, опублікований, серед інших, Ю. Виноградовим, який можна вважати набагато однозначнішим свідченням торгівлі рабами, аніж, припустимо, згадані нумізматичні матеріали з Істрії. У листі йдеться про продаж раба з Борисфену. І в даному контексті цей короткий лист містить одразу кілька неспо-

¹³³ Андреев В.Н. Указ. соч. С. 288-289, 292.

¹³⁴ Hanson V.D. The Other Greeks The Family Farm and the Agrarian Roots of Western Civilization. P. 79-88.

¹³⁵ Взагалі, проблема колоній як провідників технічних інновацій в аграрній сфері є складною і потребує ґрунтовного дослідження, особливо зважаючи на приток нової інформації, зокрема, археологічної та археобіологічної (Див., наприклад, дослідження аграрної історії полісів Південної Італії та Сицилії: Carter J.C. Discovering the Greek Countryside at Metaponto. Ann Arbor, 2006; De Angelis F. Archaic and classical Greek Sicily: a social and economic history. Oxford, 2016 та ін.).

¹³⁶ Гаврилюк Н.А. Указ. соч. С. 452-486.

діванок. По-перше, несподівано раннім виявився початок міжполісної торгівлі рабами – ще з VI ст. до н. е., тобто, по суті, вже під час утвердження греків на північних берегах Понту Евксинського. По-друге, лист свідчить про ранній початок стосунків між греками Нижнього Побужжя та Боспору, які до того ж майже не фіксуються археологічно. Щоправда, боспорсько-ольвійські зв'язки засвідчує і не так давно опублікований декрет з Ольвії¹³⁷, але він відноситься до значно пізнішого часу – початку IV ст. до н. е., а його зміст викликає дискусію¹³⁸. І нарешті, третьою несподіваною обставиною (напевне, найважливішою з огляду на тему цього дослідження) є факт існування місцевого, північнопонтійського ринку рабів, адже є очевидним, що раб з Борисфену вивозився до Фанагорії аж ніяк не з метою подальшого перепродажу в Грецію.

Відносно нещодавно у розпорядженні дослідників з'явився ще один епістолярій, який містить відомості про торгівлю рабами: лист з Мірмекія¹³⁹. З тексту листа випливає, що його автор займався торгівлею, так би мовити, «широкого профілю» (в тексті йдеться про продаж одягу, солоні риби і хлопчика-раба). Щоправда, достеменно не ясно, чи йдеться про внутрішню торгівлю (принаймні в межах Боспору), чи про зовнішню, тобто чи згаданий хлопчик вивозився, наприклад, до Пантикапею, чи кудись за межі Боспору. Утім, враховуючи не оптовий, а радше роздрібний характер торгівлі, якою займався автор листа, все ж перший варіант виглядає вірогіднішим.

Таким чином, відомості про розвиток торгівлі рабами в межах Північної Надчорноморщини, разом з усіма іншими свідченнями про розвиток рабовласницьких відносин в античних державах цього регіону, дозволяють поставити питання про існування тут місцевого, внутрішнього ринку рабської праці, подібного до того, який існував у полісах метрополії, зокрема – у Мілеті та Хіосі. Визначення ємності цього ринку залежить у першу чергу від відповіді на питання про масштаби використання праці рабів у сільськогосподарському виробництві античних держав Північної Надчорноморщини: чи було воно вагомим, подібно до

¹³⁷ *Виноградов Ю.Г. Крапивина В.В.* Ольвия и Боспор в раннем IV в. // *Античные полисы и местное население Причерноморья. Севастополь, 1995. С. 69-78.*

¹³⁸ Див.: *Яйленко В.П.* Проксенія гераклейскому тирану Сатиру и договор с ним // *Яйленко В.П.* История и эпиграфика Ольвии, Херсонеса и Боспора VII в. до н. э. – VII в. н.э. С. 344-354 (автор взагалі відкидає будь-який зв'язок проксенії з Боспором); *Снытко И.А.* Ещё раз об ольвийской надписи в честь Спартокидов // *Древнее Причерноморье. Вып. X. С. 566-570; Его же.* Надпись в честь Спартокидов в контексте истории Ольвийского полиса классической эпохи // *Вопросы эпиграфики. Вып. VIII. 2015. С. 69-93.*

¹³⁹ *Бехтер А.П., Бутягин А.М., Дана М.* Указ. соч.

хіоського, чи незначним, як вважають окремі дослідники¹⁴⁰. У разі позитивної відповіді на це питання стане можливим, бодай частково, зняти протиріччя між поглядами Н. Гаврилюк та А. Аврама, адже в такому випадку стає очевидним, що раби, захоплені скіфами або під час міжусобиць, або в результаті набігів на поселення Лісостепу, зовсім не обов'язково мали вивозитись на рабські ринки Середземномор'я. Значна їх частина могла реалізовуватись на місці (зокрема, і перепродуючись з одного місцевого поліса в інший). Втім, навіть попередні кількісні оцінки ємності північнопонтійського ринку «живого товару» потребують проведення комплексних досліджень, із залученням археологічних даних та порівняльних матеріалів з інших регіонів античного світу, з обов'язковим урахуванням напрацювань сучасної історіографії.

Ці дослідження мають бути зосереджені на пошуку відповідей на низку питань.

По-перше, про етнічний склад рабів, які поступали на місцеві ринки «живого товару». На сьогодні більшість їх, відомих нам з епіграфічних документів, носили грецькі імена. Втім, це не обов'язково означає, що всі вони були етнічними греками, адже, як відомо, володарі могли давати нові – грецькі – імена варварам, чії власні здавались їм надто складними¹⁴¹. Цілком вірогідно, що подібна ситуація складалася і в Північній Надчорноморщині. Хай там як, але поки що етнічний склад місцевих рабів за епіграфічними даними виразно суперечить побудовам, які, як праці К. Марченка, спираються суто на археологічні матеріали (перш за все – на ліпну кераміку, яка вважається маркером етнічної приналежності її творців)¹⁴². Між тим, виходячи із загальних уявлень про основні статті експорту кочовиків¹⁴³, які добре кореспондуються з інформацією Страбона, ми можемо цілком обґрунтовано припускати можливість, за умов достатнього попиту, постачання скіфами на грецькі ринки чималої кількості невільників. Але сама можливість підтвердити (або спростувати) це припущення може з'явитися лише у випадку публікації нових, інфор-

¹⁴⁰ Див. детальніше: *Одрин О.* Рабська праця у сільському господарстві Ольвійського поліса: до постановки проблеми // Український історичний журнал. 2018. № 3. С. 4-22.

¹⁴¹ Про імена рабів як етномаркер див., зокрема: *Lewis D.* Near Eastern slaves in Classical Attica and the slave trade with Persian territories... Р. 93-98, *Vlassopoulos K.* Athenian Slave Names and Athenian Social History // *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik*. 2010. Bd. 175. P. 113-144 та ін.

¹⁴² З останніх робіт, див., наприклад: *Марченко К.К.* Греки и варвары Северо-Западного Причерноморья скифской эпохи // Греки и варвары Северного Причерноморья в скифскую эпоху. Санкт-Петербург, 2005. С. 85-87.

¹⁴³ *Гаврилюк Н.А.* Экономика Степной Скифии VI–III вв. до н. э... С. 447-488. Див. також: *Одрин А.В.* Греко-скифские торговые отношения: археологические данные и исторические реконструкции // *Боспорские исследования*. 2014. Вып. XXX. С. 24-38.

мативних епіграфічних пам'яток, які б містили інформацію про етнічний склад північнопонтійських рабів¹⁴⁴.

Другим питанням, яке потребує спеціального вивчення, є проблема ринків збуту «живого товару». Як уже говорилося, дослідники здавна висували аргументи проти можливості масштабного експорту до басейну Егейського моря рабів з північних берегів Понту. Це, у свою чергу, мало б поставити під сумнів наявність там розвинутої работоргівлі. Та насправді другий висновок зовсім не обов'язково випливає з першого. Бо якщо припускати, що раби постачались на внутрішній ринок та / або на ринки інших регіонів басейну Чорного моря, місцева работоргівля могла бути розвинутою і без масштабного експорту поза межі понтійського регіону (втім, інформація Полібія говорить про його наявність, принаймні в окремі історичні періоди).

Звичайно, на сьогоднішній день існування внутрішньопонтійської работоргівлі лишається лише припущенням, базованим на одиничних фактах (як вищезгаданий продаж раба з Борисфену до Фанагорії на Боспорі), а не на репрезентативному матеріалі. Тим важливішою є оцінка масштабності використання праці рабів у господарстві місцевих полісів – як відносно великих, як Ольвія чи Каллатіс, так і зовсім невеликих (останнє, звісно, є проблематичним через бідність джерельної бази). Особливу увагу, безумовно, слід звернути на аграрне виробництво, як основу економіки більшості (якщо не всіх) місцевих античних держав.

Нарешті, третім, чи не найскладнішим, питанням є вивчення динаміки північнопонтійської работоргівлі. Цілком очевидно, що інтенсивність торгівлі «живим товаром» не була постійною, змінюючись у часі залежно від цілої низки обставин. Першою з них були зміни військово-політичної ситуації у Степу та сусідніх територіях. Від цих змін безпосередньо залежав приток рабів на місцеві ринки (принаймні в тій частині, яка постачалась кочовиками).

¹⁴⁴ Окремою підпроблемою є співвідношення у скіфському експорті «живого товару» кочового і некочового елементів. Традиційно вважається, що скіфи активно продавали у рабство мешканців Лісостепу, захоплених під час грабіжницьких нападів (Див. цитовані вище праці Н.О. Гаврилюк). Утім, не виключений і продаж власне кочових скіфів (тим більше, що скіфи-поліцейські в Афінах, напевно, походили саме зі степовиків). Відомо, що кочовики продавали у рабство власних дітей у часи голоду (що траплялось доволі регулярно). Так само могли вони продавати полонених, захоплених під час міжусобиць (Див. добірку даних у: *Одрин А.В.* Греко-скифские торговые отношения... С. 34-35. Про скіфські міжусобні конфлікти див.: *Daragan M.* Scythian Internecine Feuds // *Ancient Civilizations from Scythia to Siberia*. 2016. Vol. 22 (1). P. 96-140.). На жаль, навряд чи варто сподіватись на появу джерел, які б кинули світло на цю проблему.

Іншою важливою обставиною були зміни ємності та потреб місцевого ринку. Очевидно, що в часи економічного розквіту північнопонтійських держав загалом і їх сільської округи зокрема потреби у рабській силі мали збільшуватись, тоді як у часи занепаду ситуація ставала діаметрально протилежною.

Очевидно, на інтенсивність використання рабської сили впливали і загальні зміни у соціальній структурі античних держав Північної Надчорноморщини, але питання їх соціальної історії наразі залишаються мало дослідженими¹⁴⁵.

І це стосується в першу чергу не представників вищих прошарків населення, а античного «середнього класу», або й найбідніших верств. Наприклад, повертаючись до давньої дискусії Майєра – Бюхера, можна поставити питання про те, яким було співвідношення праці рабів та вільнонайманих батраків у аграрному виробництві Ольвії. Існування прошарку пауперизованих сільськогосподарських робітників безпосередньо засвідчене в одному з перших опублікованих приватних листів з Ольвії – листі Артїкона¹⁴⁶, який датується IV ст. до н. е.¹⁴⁷ Члени родини автора листа не мали власного помешкання і змушені були винаймати кімнати у різних домовласників. Сам же Артїкон, наскільки можна судити з контексту листа, міг бути наймитом-чабаном*.

Так само потребує аналізу торгівельна діяльність ольвійського вищого прошарку, в якій, як вже згадувалося, були задіяні й раби та вільновідпущеники¹⁴⁸. Ці та інші питання соціальної та економічної історії Ольвійського полісу, сподіваємось, ще привернуть увагу дослідників.

Завершуючи цей огляд рабовласницьких відносин в Ольвійському полісі VI–III ст. до н. е., варто зазначити, що істотне поповнення джерельної бази, яке відбулося протягом останніх років, вже зараз дає дослідникам змогу розпочати вивчення соціальної історії античних держав

¹⁴⁵ Див. цитовану вище працю А.С. Русяєвої.

¹⁴⁶ Вперше опубліковано В.В. Латишевим ще у 1904 р.: *Латышев В.В. Эпиграфические новости из Южной России // Известия Императорской Археологической комиссии. 1904. Вып. 10. С. 10-13.*

¹⁴⁷ Л. Дюбуа звужує датування до середини цього століття: *Dubois L. Inscriptions grecques dialectales d'Olbia du Pont. Genève. 1996. P. 63.*

* В тексті йдеться, що домовласник має забрати в третьої особи частину вовни (можливо, як плату за помешкання). Очевидно, що людина, яка не має навіть власного житла, не може бути власником отари, а лише найманим працівником. З цим припущенням добре узгоджується відсутність Артїкона в місці, де проживала його родина. Втім, це припущення лишається гіпотетичним.

¹⁴⁸ Див. про неї, зокрема: *Bravo B. Tre lettere di mercanti del Mar Nero settentrionale rivisitate. Sui modi di organizzazione e gli attori del commercio e sulla «giustizia privata» in poleis ed emporia // Palamedes: A Journal of Ancient History. 2011. № 6. P. 37-91.*

Північної Надчорноморщини загалом і Ольвійського полісу зокрема, ґрунтуючись на конкретних фактах, а не на загальнотеоретичних побудовах чи просто домислах, як це свого часу траплялось в історіографії. Звичайно, багато гіпотез, висловлених у цій роботі, мають попередній характер і будуть уточнені або скориговані в майбутньому. Але вже зараз є всі підстави достатньо впевнено стверджувати, що рівень розвитку рабовласницьких відносин у різних сферах життєдіяльності ольвійського суспільства був якісно вищим, ніж вважалося дотепер.

Варто також наголосити, що їх зародження відноситься ще до початкових етапів історії Ольвійського полісу. Листи Ахіллодора, Апатурія, «жерця з Гілеї» тощо демонструють, що вже в пізньоархаїчні часи раби були задіяні в різних сферах полісного життя. Утім, зважаючи на наведені вище дані про розвиток рабовласництва у Мілеті – метрополії Ольвії – та його колоніях, цей факт якраз виглядає цілком закономірним. А от що не виглядає таким закономірним, так це те розмаїття сфер суспільного життя Ольвії, де напевно або вірогідно фіксується присутність рабів. До цих сфер належать і торгівельні перевезення, і сільське господарство та / або домашнє виробництво, і відправлення релігійних культів.

Звичайно, скептично налаштовані науковці можуть говорити про те, що, мовляв, нерепрезентативність джерел (точніше, не надто велика їх загальна кількість) не дозволяє робити аж надто категоричні висновки, і певне раціональне зерно в такому твердженні буде. Одначе показово, що практично щороку кількість пам'яток малої епіграфіки, які вводяться в науковий обіг, збільшується, а відсоток тих, які містять інформацію про рабовласницькі стосунки, при цьому лише зростає. І навряд чи випадає пояснювати останню обставину суто випадковістю.

Тож, зважаючи на усі обставини і враховуючи помітну роль рабів у критичні моменти ольвійської історії, такі, як облога Зопіріона чи можливі атаки варварів, про які йдеться у декреті на честь Протогена, можна припускати, що відсоток рабського населення Ольвії був доволі значним. Утім, це питання ще потребує подальшого вивчення.

Отже, базуючись на новітній інформації, можна стверджувати, що загалом за рівнем розвиненості рабовласницьких відносин Ольвійський поліс щонайменше не відставав від інших грецьких апоїкій, а особливо від тих, господарство яких мало головним чином аграрне спрямування. При цьому, на відміну від, приміром, Гераклеї Понтійської чи Сіракуз і подібно до Хіосу, тут був поширеним ринок покупних рабів і, судячи з усього, відсутні раби «ілотського» типу із закріпаченого місцевого населення.